
3 1761 04940964 2

HANDBOEK TOT DE
STAATKUNDIGE GESCHIEDENIS VAN NEDERLAND

HANDBOEK

TOT DE

Staatkundige Geschiedenis

VAN

NEDERLAND

DOOR

DR. I. H. GOSSES
HOOGLEERAAR TE GRONINGEN

EN

DR. N. JAPIKSE
DIRECTEUR VAN HET BUREAU VOOR
'S RIJKS GESCHIEDKUNDIGE PUBLICATIËN

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1920

INHOUD.

INLEIDING.

Aan den eisch, dat een verhaal beginnen moet bij het begin, voldoet het volgende boek niet: het begint vóór het begin. Een Nederlandsche staat toch, waarvan men de geschiedenis zou kunnen vertellen, heeft nog maar enkele honderden jaren bestaan, en de voorgeschiedenis van dien staat gaat niet zoo ver terug als de hoofdstukken van deze politieke historie. Ook niet zoo ver als sommige onderstellingen doen denken. Men heeft wel eens de opmerking gemaakt, dat het oude bisdom Utrecht in omvang zoo gelijkt op de Republiek der Vereenigde Nederlanden. Evenwel, hoe men ze wendt of keert, het blijft niet anders dan een opmerking: nergens verraadt zich het stille doorwerken van een kracht, welke in de 16e eeuw die republiek de gedaante deed aannemen, die KAREL DE GROOTE en zijn raadgevers omstr. 800 voor het bisdom geschikt hadden geoordeeld. Ook is wel eens gedacht, dat een rijk, zooals het tijdelijk in het hertogdom Lotharingen, in de Bourgondische monarchie en in het Vereenigd Koninkrijk van 1815 tot aanzijn gekomen is, van oudsher in de landen hier gepraeformeerd gelegen zou hebben. Maar het hertogdom Lotharingen is ontstaan door een Karolingische rijksverdeeling, het Vereenigde Koninkrijk werd expres gemaakt als een barrièrestaat tegenover Frankrijk en geen van beide is lang in stand kunnen blijven. De uitbreiding van de Bourgondische macht over de Nederlanden voltrekt zich ook niet als een politieke noodwendigheid. Wij weten nu eenmaal, dat de Bourgondiërs, toen zij Vlaanderen hadden, weldra eenige rijksterritoriën ten Z. der Maas benevens Holland, in een later tijdperk ook nog Friesland, het Sticht en Gelderland er bij zouden krijgen, maar de verwerving van een volgend gedeelte vertoont zich niet als de vervulling eener belofte, die het lot hun reeds bij de aanwinst van het vorige tegelijk gegeven had. En in 1543 is de expansie opgehouden, anders niet; het was geen einde van den groei als bij een organisme, dat volwassen geworden is.

In den Romeinschen en in den Karolingischen tijd wijzen geene teekenen er op, dat hier eens een Nederland ontstaan zou. Een

stuk, dat er zoo ongeveer mee overeenkomt, kan men dus slechts uitknippen, niet uittornen en men schendt daarbij het patroon der staatkundige configuratie van toenmaals. Daarin, dat men er een verhaal over doet, ligt geen voorspelling, slechts een anticipatie.

Eenigen staatkundigen omtrek krijgt het terrein, waarover de vaderlandsche geschiedenis spreekt, pas, als de Duitsche koningen het Sticht Utrecht pogen te maken tot een rijksprovincie onder den bisschop. Maar wat zij bedoelden, is nooit werkelijkheid geworden; ook niet tijdelijk: de bisschop heeft te geenen tijde in het gansche gebied, dat hem toegedacht was, geregeerd. Terwijl de draden der politieke geschiedenis ineengedraaid werden, rafelden ze reeds weer uit en in de 12e eeuw splitsten ze zich in de losse strengen van een aantal territoriale geschiedenissen. Landsheer is de bisschop ten slotte geworden in een betrekkelijk klein deel zijner dioecese en als zoodanig was zijn plaats tusschen, niet boven de wereldlijke vorsten, wier staatjes zich daarbinnen uitstrekten.

De vaderlandsche geschiedenis wordt nu echter eene van welbegrensde staatkundige objecten en ze is niet meer zoo iets voorloopigs. De territorien — zelfs Friesland, waar overigens regeeringloosheid het politieke kenmerk wordt — vertoonen steeds scherper de trekken eener staatkundige individualiteit. Het worden gebieden, waarvan de regeeringen tegenover elkaar een buitenlandsche politiek voeren en waarbinnen men een eigen staatkundige geschiedenis met bewustheid gaat beleven. Nog vele eeuwen zullen de afzonderlijke politieke historien dier gewesten zich voortzetten; pas in de 18e eeuw gaan ze sterk vervloeien en tegen 1800 lossen ze zich in de algemeen Nederlandsche geschiedenis op.

Volkomen redelijk is het niet ten opzichte van de staatkundige verhoudingen in de 13e eeuw en zeker niet ten aanzien van die der 14e eeuw om juist die territorien onder één beschouwing samen te vatten, welke later den Nederlandschen staat zouden vormen. Natuurlijk, dat er geregelde aanraking en gemeenschappelijke kenmerken bestonden bij staten, die naast elkaar, ten deele zelfs door elkaar lagen, maar dit geldt van elke bijeenliggende groep. Het is alleen met het oog op een destijds nog niet te voorziene toekomst, dat ze gecombineerd worden. En

wat men zoo te zien krijgt, is soms door de kunstmatige gezichtsbeperking misleidend. De graaf, dien de tijdgenooten altijd WILLEM I van Henegouwen noemden en die zich ook zoo voelde, komt dan alleen te voorschijn als WILLEM III van Holland; de Geldersche vorsten schijnen zich alleen te roeren aan den West- en Noordkant van hun gebied; van de krampachtige pogingen om binnen Friesland tot monarchale staatsvormen te geraken bemerkt men slechts de reflexen. Uit het venster der vaderlandsche historie is het uitzicht op de geschiedenis der territorien niet ruim genoeg, telkens moet men het hoofd naar buiten steken.

Staatkundig vereenigd werden de gewesten hier door de Bourgondische vorsten. Onderlinge aantrekking werkte hierbij niet waarneembaar, er werd een dynastieke band om hen heen geslagen. Een gevoel van bijeen te zullen blijven is evenwel ontstaan en, hoe onwillig ze zich soms ook mochten toonen, onder de dressuur eener centrale regeering raakten ze eenigszins gewend aan gezamenlijk handelen en gezamenlijk overleg. In het verhaal van de vorming der Bourgondische monarchie ligt voor een deel de voorgeschiedenis van den staat der Nederlanden. Identiek echter zijn ze geenszins. Voor bijna alle territorien ten N. van de groote rivieren is het vertoef binnen het Bourgondisch staatsverband maar een episode geweest van enkele tientallen jaren, een min of meer langdurig intermezzo in een tijdperk van aanhoudend verzet tegen de Bourgondische staatsmacht. Buiten Holland was de opstand tegen Spanje slechts de hervatting van den strijd na een periode van gedwongen rust. Indien men even afziet van de gebruikelijke indeeling der vaderlandsche geschiedenis en den tijd van ca. 1475 tot het einde der 16e eeuw in zijn geheel afkijkt, bemerkt men onmiddellijk, dat zij van het Bourgondisch gezag niet zoozeer vrij *geworden* als wel vrij *gebleven* zijn. En Holland — waarbij dan Zeeland — had binnen het groote statencomplex steeds een leven van afzondering geleid. De Bourgondische geschiedschrijvers vergeten het bijna en ze kennen het nauwelijks ten halve.

Wat onder de Bourgondiërs tot stand kwam, was niet een Nederland, ook niet een Groot-Nederland, maar een Belgie. In het Zuiden is het regeeringscentrum, daar kleurt een nationaliteitsgevoel de samengevoegde gewesten, en daar ontspringen de

binnenlandsche beroeringen van KAREL DE STOUTE af tot onder PHILIPS II. De staatkundige en religieuze troebelen, welke den 80-jarigen oorlog openen, zijn opgekomen en uitgebarsten in het Zuiden; het Noorden wordt daardoor slechts geschokt uit zijn lijdelijkheid: ALVA is uitgezonden tegen een Belgischen opstand.

Maar in 1572 brak in Holland en Zeeland een oproer uit, waaraan het overige Noorden ging meedoen, en dat een gansch andere richting nam; de prins van Oranje kreeg er de leiding van, niet meer als Zuidnederlandsch „seigneur", maar als stadhouder van Holland en Zeeland. Aanvankelijk mocht men misschien zelf het verschil tusschen deze beweging en de vorige niet recht onderkennen, eenige jaren later, toen Noord en Zuid zich vereenigden tot gemeenschappelijk verzet, bleek, dat een Nederlandsche en een Belgische opstand niet denzelfden kant uitgingen. Het verschil? Een enkelvoudige qualificatie van samengestelde doeleinden bevat slechts een deel der waarheid, maar men mag zóó zeggen: het Zuiden had den Bourgondischen staat aanvaard, doch wenschte dien geen deel van een Spaansch-Habsburgsche monarchie; het Noorden wilde geen Spaansche overheersching, maar ook geen Bourgondisch staatsverband, en allerminst zooals ALVA dit trachtte aaneen te klinken. Het begeerde territoriale onafhankelijkheid.

Het politieke Nederland, dat zich sedert 1572 gevormd heeft, draagt duidelijk de signatuur van zijn ontstaan. Het bestond uit Holland en een aantal gewesten, die, ofschoon door gelijke verlangens gedreven, tamelijk schoorvoetend traden in een verbond, dat weer een staat zou moeten worden. Ze konden zich daaraan echter niet onttrekken, deels zelfs werden zij daartoe met geweld gedwongen door Holland, dat er geen steunpunten voor den vijand kon laten, en voor den landoorlog medewerking, althans een barrière behoefde. Een ongewone oeconomische opbloei stelde het in staat om binnen de Unie het gewest van het initiatief te blijven en de algemeene staatsvorm werd natuurlijkerwijs eene, waardoor het vrijheid van beweging en overwicht over de landprovincien behield. Een eenheidsstaat kon zich niet vormen: de Republiek was juist ontstaan uit een reactie daartegen; haar staatsrechtelijke basis was een negatie. Ook in de gewesten ontstond slechts een tamelijk losse regeering; het landsheerlijk gezag ging over op de Staten, vertegenwoordigers van invloed-

rijke bevolkingselementen aldaar, tot op dezen tijd voornamelijk organen niet van *bestuur,* maar van *verweer.* Een zeer bijzondere staatsinrichting dus, een ruim gewaad, dat dikwijls te weinig slot aan de leden gaf, maar ook niet drukte en dat de bevolking beter paste dan het harnas, hetwelk de stadhouders haar somtijds aan wilden doen trekken. Al was het niet onberispelijk, men is dikwijls betweterig tegenover de feiten der 17e eeuw, indien men zeer uitweidt over de gebreken in de staatsinstellingen der Republiek. Ook in de monarchieën van destijds trouwens heerschten minder orde en regelmaat en de regeering moest er veel meer transigeeren, dan men meestal denkt.

Maar in de 18e eeuw komt er een gevoel van onbehagelijkheid. De regenten, nauwer aaneen gesloten, losser van de overige bevolking, vereenzelvigen meer dan vroeger hun belang met het staatsbelang, achten zich niet meer verantwoordelijk; hun moreel gehalte is ver beneden het peil van hun eigendunk. Het is niet iets nieuws in de Republiek, alleen iets ergers. Evenmin staat het in Europa op zichzelf. In de monarchale staten plaatsen zich regeeringen ook in een andere sfeer dan het volk, de vorsten ontzeggen het oordeel over de vervulling van hun heerschersplicht aan de onderdanen, menige hofgeschiedenis is zeer onstichtelijk. Zeker, er is onderscheid tusschen regentenabsolutisme en vorstenabsolutisme; in den regent bleef de burgerman herkenbaar en een droit divin omscheen hem slechts flauw. Maar dit verklaart slechts ten halve, waarom men zich hier, vergeleken bij vroeger en bij elders, zoo onevenredig ergerde. De provinciën waren inwendig en in hun onderling verband te zeer reeds een eenheid geworden dan dat het oude regeeringsstelsel nog voor hen paste. Met haastige goedgeefschheid werden bij de omwenteling in 1747 en '48 WILLEM IV de bevoegdheden toegeworpen zonder waarborgen te vragen tegen machtsmisbruik, opdat hij zou regeeren over allen, zonder bijzondere belangen te ontzien, en met kracht.

Het baatte niet. WILLEM IV en zijn opvolger toonden zeker niet een recht inzicht in wat de tijd van hen vroeg, maar bovendien een monarchie liet zich niet enten op het staatswezen der Republiek. Een lange periode van onrust volgde; teleurstelling over het tekortschieten der stadhouders, democratische wenschen, het gevoel, dat men steeds meer het particularisme ontgroeide en dat de bestaande staatsorde de veiligheid en welvaart van

het gemeenebest niet meer verzekerde, mengden zich tot een ontevredenheid, waaruit geen duidelijke partijwenschen ontsprongen. De democraten zagen naar Frankrijk, doch dit was een eenheidsstaat en hier lag het staatswezen althans zoo gefundeerd, dat op den bestaanden grondslag zoowel een république une et indivisible als het keizerrijk konden rusten In de Nederlanden was juist het fundament der staatsregeling niet meer bruikbaar. Dat ze niet meer deugde, was in 1795 al een communis opinio bij allen met politiek besef, maar of er nog niet iets van en hoeveel gebruikt kon worden voor de nieuwe staatsinrichting, was een vraag, waarmee de vertegenwoordigers van het souvereine Bataafsche volk zich aftobden, totdat in 1798 door een staatsgreep met vreemde hulp een constitutie werd ingevoerd, die weinig anders was dan de copie van een Fransch voorbeeld. Men had in Nederland niet kunnen vinden, wat men zocht.

Wel had het gevondene vernederlandscht kunnen worden en er is weldra een begin mee gemaakt, maar men kent de geschiedenis: steeds sterker afhankelijkheid van Frankrijk, uitloopende in de inlijving, toenemende oeconomische versukkeling, die meewerkte tot een politieke verdooving, waaruit men in 1813 mat ontwaakte. Men was afgedreven van de oude Republiek en het kostte geen moeite meer om te wennen in een eenheidsstaat, door een weinig beperkte vorstenmacht sterk gecentraliseerd, welks constitutie slechts in het bijkomstige historisch Nederlandsch, waarvan de overige wetgeving nog bijna geheel Fransch was. In dien staat leefde nog geen nationale gedachte, men had er trouwens de Belgen als medebewoners gekregen. Eigenlijk pas toen deze zich afscheidden, mede daardoor, ontwaakte ze. De politieke belangstelling, die daarmee opkwam, was zeker heel wat bezadigder dan die van vóór de revolutie. Het liberalisme, destijds de staatsleer der democratie, had niet het naïef radicale van de 18e-eeuwsche theorieën, maar de hervormingsijver bewoog zich nu ook niet meer in een staat, waar hij zich aan hoeken en kanten stootte en wel stuurloos moest worden. In 1848 week de regeering voor den aandrang der liberalen, de grondwet werd naar hunne beginselen gewijzigd en voor het eerst na langen tijd begon men met kracht aan den wettelijken binnenbouw van den staat. Het was grootendeels nieuw werk, wat gemaakt werd, onhistorisch maar daarom nog niet onnationaal. De geschiedenis

treedt overigens steeds buiten haar taak, indien zij betoogt, wat had kunnen of behooren te gebeuren, in dit geval heeft ze alleen te verklaren, hoe en waardoor juist dat onhistorische historisch geworden is.

Over de makelij van het handboek valt weinig op te merken. De inleiding en het deel tot 1568 is door den eersten, dat van 1568 tot heden door den tweeden in den titel genoemden auteur geschreven. De eene dus vertelt slechts van een Nederland, dat staatkundig nog niet geboren was, de ander verhaalt de politieke historie van Nederland in den eigenlijken zin des woords. De schr. van dit laatste stuk meende de ontwikkeling van den staat duidelijker te kunnen doen uitkomen, wanneer hij vooral de aandacht vestigde op de verhouding van deze tot het buitenland en op de positie, die Nederland in Europa innam. Dientengevolge wijkt de indeeling hier vrij wat van de gangbare af.

De literatuur, welke wordt opgegeven, bevat zoowel bronnen als bewerkingen der geschiedenis. Een streven naar bibliographische volledigheid had hier geen zin; wel is getracht het beste van het bestaande te geven, al was het daarom in de oogen der schrijvers nog niet altijd het goede. De ruimte hadden zij volstrekt niet steeds bij hun keuze: voor sommige perioden ontbreekt nog een deugdelijke voorbewerking, voor de middeleeuwen is dit zelfs regel en de onderzoeker legt er telkens lange eenzame wegen af. Doch ook waar het gebrek aan reeds volbrachte studien daartoe niet dadelijk dwong, steeds zijn de schrijvers — en de deskundige lezer zal het gemakkelijk ontwaren — er op uit geweest om weer te geven, wat zij zelve in de bronnen gelezen hebben.

ALGEMEENE LITERATUUR.

a) Algemeene geschiedenis: HERRE, *Quellenkunde z. Weltgeschichte* (Leipz. 1910); LAVISSE ET RAMBAUD, *Histoire générale du 4. siècle à nos jours*, 12 dln. (Par. 1892—'99, de afz. dln. deels in jongeren herdruk); *The Cambridge modern history*, 13 dln. (met atlas, Cambr. 1902—'11; afz. dln. in jongeren herdr.); *The Cambridge medieval history*, 2 dln (met atlas, onvolt., Cambr. 1911—'13).

b) Omringende landen: DAHLMANN—WAITZ, *Quellenkunde der deutschen Gesch.* (8e dr., Leipz. 1912); GEBHARDT, *Handbuch d. deutschen Geschr* 2 dln. (5e dr. bew. d. HIRSCH, Stuttg. 1913); MONOD, *Bibliographie de l'hist. de France* (Par. 1888); LAVISSE, *Histoire de France dep. les origines jusqu' à la*

Révolution, 9 dln. (Par. z. j.); HUNT AND POOLE, *The political history of England in twelve voll.* (Lond. Newy. Bombay, Calcutta, 1905—'10; de afz. dln. in jongeren herdr.); PIRENNE, *Bibliographie de l'hist. de Belgique* (2e dr. Bruss. Gent, 1902); PIRENNE, *Histoire de Belgique*, 4 dln. (— 1648, Bruss. 1901—'11; 1e dl., 3e dr. 1909; 2e en 3e dl. 2° dr. '12; Ned. vertal. der eerste 3 dln. d. DELBECQ, 1902—'11).

c) Nederland: PETIT, *Repertorium der verhand. en bijdr. betr. d. gesch. des vaderl.*, 2 dln. (uitg. v.w. de Maatsch. d. Ned. Letterk., Leid. 1907, '13); GOUDA QUINT, *Grondslagen v. d. bibliographie v. Gelderland* (Werken uitg. d. „Gelre" VIII, Arnh. 1910; vervolgen in latere jaargg. van „Gelre"); WAGENAAR, *Vaderlandsche historie*, 21 dln. (Amst. 1749—'59); BILDERDIJK, *Gesch. des Vaderlands*, 13 dln. (uitg. d. Tydeman, Amst. 1832, '33); BLOK, *Geschiedenis v. h. Nederlandsche volk*, 4 dln. (2e dr., Leid. 1912—'15). Ook de sub *b* genoemde werken van PIRENNE zouden hier geplaatst kunnen worden.

d) Verzamelde opstellen: FRUIN, *Verspreide geschriften*, 10 dln. (met reg., uitg. d. BLOK, P. L. MULLER en S. MULLER FZN., 's Grav. 1900—'05); P. L. MULLER, *Uit P. L. M.'s verspreide geschriften* (uitg. d. BLOK en S. MULLER FZN., Leid. 1906); BLOK, *Verspreide studien op het geb. der gesch.* (Gron. 1903)

e) Bijzondere onderwerpen: FRUIN—COLENBRANDER, *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederl.* ('s Grav. 1901); FOCKEMA ANDREAE, *Hoofdstukken uit de geschiedenis v. rechtsmacht en rechtsvorming* (Bijdr. t. d. Ned. rechtsgesch. IV, Haarl. 1900); SICKENGA, *Bijdr. t. d. gesch. v. d. belastingen in Ned.* (Leid. 1864); BRUGMANS E. A., *Huiselijk en maatschappelijk leven onzer voorouders*, 2 dln. (Amst. 1914, '15); VAN REES, *Gesch. der staathuishoudkunde in Ned.*, 2 dln. (Utr. 1865, '66); DIFEREE, *Gesch. v. d. Nederl. handel tot den val der Rep.* (Amst. 1908); DE JONGE, *Gesch. v. h. Ned. zeewezen*, 5 dln. (Haarl. 1858—'62); OVERVOORDE, *Gesch. v. h. postwezen in Nederland voor 1795* (Leid. 1902); BRUGMANS, *Opkomst en bloei van Amsterdam* (Ned. Hist. Biblioth. IV, Amst. 1911).

f) Atlassen: *Geschiedkundige atlas v. Nederland* (uitg. d. d. Commissie v. d. geschiedk. atlas v. Nederl., 's Grav. 1913—'16; nog onvoltooid); MEES, *Hist. atlas van N.-Nederland van de XVI° eeuw tot op heden* (Rott 1865). Eenigermate voorzien in de leegte, die beide voorgaande werken laten, kan HETTEMA, *Groote historische schoolatlas* (8° dr., Zwolle 1917).

Gebezigde afkortingen:

Bijdr. Vad. Gesch. = Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde, Serie I—V.

R. G. P. = Rijks Geschiedkundige Publicatiën.

H. G. = Historisch Genootschap (gevestigd te Utrecht), dat heeft uitgegeven Werken Kronijk (Kron.), Codex diplomaticus (Cod. dipl.) in serieën (S.) en Bijdragen en Mededeelingen (Bijdr. en Med.)

DE ROMEINEN IN DE NEDERLANDEN
(1e eeuw v. C.—einde 4e eeuw na C.).

§ 1. De vestiging der Romeinsche macht (56 v. C.—68 n. C.).

Op de Drentsche hei zonder zandbedekking en veelal gedeeltelijk ingestort de steenen monsterskeletten van megalithische graven; zoowel daar als op de Veluwe grafheuvels, die op de doorsnede de zwarte lijn van een brandvlak en de resten van in het rond liggende balken vertoonen; over het geheele diluvium verspreid urnenvelden, waarin allerlei stammen uit voorchristelijken tijd de overblijfselen hunner dooden neergelegd hebben; buiten en binnen die graven onder de plantenzode velerlei gebruiksvoorwerpen en hier en daar een donkere rij paalgaten, die het beloop wijst van een woningmuur — maar een zwijgen ligt over alles en niemand uit die oude bevolkingen heeft een woord voor ons nagelaten. En eeuwen lang ook zijn de menschengeslachten, die elkaar hier opvolgden, naamloos en onbekend gebleven voor wie in hun tijd de beschaafde wereld vormden. De Grieksche geleerden overzagen maar een deel van Europa; zoodra hun mededeelingen over de streken ten N. van de Alpen hun vage algemeenheid verliezen, verloopen zij in wonderverhalen en fantasieën. Alleen van den westelijken buitenrand wisten zij iets meer; reeds omstr. 320 v. C. had Pytheas van Massilia de Noordzeekust verkend. Zoo is ook in den nieuwen tijd de aardrijkskundige kennis van Afrika zeer lang aan de kust blijven hangen. Toen Caesar in 58 v. C. aan de verovering van Gallie begon, moest hij dit grootendeels en Belgica, het noordelijkste zich naar den Rijn uitstrekkende derdedeel, bijkans geheel ontdekken. Zijn verhaal over de krijgsverrichtingen hier moet in Rome geklonken hebben als voor een kwart eeuw bij ons de geschiedenis van Emin Pacha in Aequatoriaal Afrika. Of Caesar zelf een juiste voorstelling gekregen heeft van den loop der groote rivieren ten N. van Belgica en de woonplaatsen der stammen daar, is twijfelachtig: zijn „Verslagen van den Gallischen oorlog" bevatten hierover mededeelingen, die onnauwkeurig en on-

duidelijk schijnen. In de laatste jaren is de meening geopperd, dat deze naderhand in Caesar's werk ingevoegd zouden zijn [1]), maar het blijft de vraag, of men zich zoo die lastig verklaarbare passages van de hals mag schuiven.

Evenmin als ooit later vormde destijds de Rijn een veilige grens voor volkeren, die er achter woonden. In Gallie leefde toen een traditie, dat de Belgae afstamden van Germaansche indringers uit het Oosten, die de inheemsche bevolking verdreven hadden, en enkele stammen ten W. van den Rijn werden nog Germanen genoemd. Vermoedelijk evenwel heeft er slechts een verschuiving plaats gehad in een dunne bovenlaag der bevolking — in de klasse van ridders en priesters, die naar C.'s zeggen in geheel Gallië heerschte over een afhankelijken boerenstand — en is de cultuur der veroveraars door die van de groote massa der Gallisch-Keltische inwoners opgeslorpt. Daarop wijzen althans ook de vondsten in de urnenvelden uit het Z.O. van ons land. De druk der Over-Rijnsche stammen bleef bestaan: Usipeten en Tencteren hadden het noordelijke grensvolk, den Menapiers, reeds hun akkers en woningen aan gene zijde der rivier afgenomen; in 55 v. C. stroopten zij door het Menapische land (N.-Brabant, N.-Limburg en het Kleefsche). Caesar verjoeg hen echter vandaar en deed zelfs een krijgstocht over den Rijn om, wat hij als zijn privaat oorlogsterrein beschouwde, van ongewenschte medestrijders vrij te houden. Reeds in het vorige jaar was hij hier operaties begonnen, die evenwel nog niet tot het doel gevoerd hadden. In 53 v. C. onderwierpen de Menapiers zich. Hun zuidelijke buren, de Eburonen, werden grootendeels verdelgd. Twee jaar later kwam aan den heelen Gallischen oorlog een einde.

Een halve eeuw geleden hadden Romeinsche legers nog niet ver achter de rijksgrens bij Rhone en Po tegen Teutonen en Kimbren moeten kampen, thans liep die grens langs den Rijn en een geweldige bufferstaat dekte Italië in het N.W. tegen de barbaren. Recht voltooid werd deze echter dadelijk niet, burgeroorlogen verhinderden het. De Rijndelta was nog geheel onaangetast gebleven.

Onder keizer Augustus (31 v. C.—14 n. C.), toen het rijk tot

[1]) Pro: Klotz, Cäsarstudien (Leipz. Berl., 1910, 36. Vgl. de Caesareditie v. Meusel, Berl. 1913, bij IV, 10); contra: Koller, Geographica in Cäsars Bellum Gallicum, Wiener Studien, 1914, 151 vlgg.

rust gekomen en weer geordend was, kon de laatste hand aan het werk van Caesar gelegd worden. Gallië was voldoende gepacificeerd, zoodat de legioenen uit het binnenland weggenomen en aan den Rijn gestationneerd konden worden. Rustbewaring zou voortaan bijzaak zijn, hoofddoel verovering van een land, dat als een vestingglacis in Germanië vooruit zou springen. Als voornaamste operatiebasis werd gekozen het eiland der Bataven tusschen Waal en Rijn.

Tacitus wist later nog, dat de Bataven (niet Batavieren!) indertijd uit het Chattenland (ongev. = Hessen) gekomen waren. Wanneer, is moeilijk te zeggen; een benadering van dien tijd hangt af van het oordeel over de echtheid der aardrijkskundige uitweidingen bij Caesar. Langs de Noordzeekust van het tegenwoordige Z. en N.-Holland woonden de Kanninefaten, een kleine stam, welke zich van die der Bataven schijnt te hebben afgesplitst.

In 12 v. C. voer Drusus Claudius Nero, 's keizers stiefzoon, de opperbevelhebber van het Rijnleger met een transportvloot uit om de volkeren ten O. van den verstgelegen Rijnmond — als zoodanig gold het Vlie — onder Romeinsch gezag te brengen. De Friezen boden weinig tegenstand, maar het verzet der Chauken (ten O. v. d. Eems) en de ondiepten voor de kust noopten hem tot terugkeer. Nieuwe krijgstochten in verschillende richtingen volgden, nu over land. Doch ook een doorloopende waterweg naar het N. werd opengelegd. Er werd een aanvang gemaakt met den Drususdam om te verhinderen, dat te veel water uit den Rijn op de Waal afvloeide; de Drususgracht zal Rijn en Vecht met elkaar verbonden hebben; bij de verbindingsplaats tusschen deze twee rivieren verrezen nog onder Augustus de aarden wallen van het castellum Fectio (Vechten bij Utrecht). Later dan die waterweg is ook nog een heerbaan rechtstreeks naar het Chaukenland aangelegd, dwars door het veen aan de O. zijde van Drente. De houten brug door het moeras — geen uitvinding van de Romeinen; men kent er in Nederland en N.-Duitschland een zeventig uit vroeger en later tijd — was echter reeds 15 n. C. door onvoldoende onderhoud niet recht bruikbaar meer.

Drusus stierf plotseling in 9 v. C.; zijn broeder Tiberius volgde hem op, maar lei na twee jaren van strijd het commando neer. Er waren reeds teekenen, dat de nawerking der gestadige, onstuimige aanvallen begon te verzwakken, toen hij in 4 n. C., thans

als erkend troonopvolger, hier terugkeerde. Krijgstochten, o.a. een tegen de Kanninefaten, waren noodig, maar in het volgende jaar achtte men het veroveringswerk afgeloopen en de inrichting van het nieuwe wingewest tusschen Rijn en Elbe, Germania, werd ter hand genomen.

Er is in dit alles iets van gemis aan zelfbedwang: achter de vooruitgeschoven grenslinie zouden weer nieuwe vijanden staan. De organisatie van het aangewonnen gebied tot een provincie bleek voorbarig, 9 n. C. werd de stadhouder Quintilius Varus met zijn geheele leger in het Teutoburger Woud overvallen en vernietigd. In Rome zag men met schrik, hoe de barrière openspleet en de vrees, dat de Germanen zouden binnenstroomen, veroorzaakte een paniek. De ontsteltenis bedaarde, toen de stammen langs de kust geen neiging tot afval toonden, maar een zekere vrees voor het geheimzinnige, diepe Germanië bleef. Augustus heeft zich beperkt tot maatregelen om verdere afbrokkeling te voorkomen.

Een offensief, dat Drusus' zoon Germanicus, van 14—16 op nieuw beproefde, bewees trouwens, hoe onbetrouwbaar land en volk op zekeren afstand van de Rijnbasis werden. In 15 drong hij van de Eems tot op het slagveld van Varus door, maar hij kwam niet eens onvervolgd terug. Een deel van het leger moest zich in het Drentsche moer bij de verzakte veenbrug door de vijanden heenslaan; een ander, dat van den Eemsmond langs de kust naar de Lauwers marcheerde, werd door een springtij overvallen en verdronk bijna. De groote vloot, die in 16 met een leger aan boord van het Bataveneiland door de Drususgracht naar de Eems voer, werd op den terugweg zoo door een storm geteisterd, dat de troepen, ondanks enkele successen in het veld, gedund en gehavend thuiskwamen. Keizer Tiberius (14—37), bedachtzaam als hij was, riep, zeker wel minder uit nijd dan uit weerzin tegen al die krachtenverslindende bravoure, Germanicus terug. Zelfs toen in 28 de Friezen in opstand kwamen, omdat de toenmalige militaire commandant, Olennius, een schatting in runderhuiden, hun door Drusus opgelegd, onmatig verzwaarde, en de bevelhebber van Neder-Germanië, L. Apronius, onmachtig bleek met de beschikbare troepen hun verzet te onderdrukken, aanvaardde hij dit maar liever als een soort onregelmatigheid, dan dat hij een expeditie ter onderwerping uitzond. Pas onder Claudius (41—54), in

47, herstelde Cn. Domitius Corbulo hier, zonder moeite, het gezag, doch zoodra deze aanstalten maakte om ook de Chauken ten onder te brengen, schrok de keizer terug van een onderneming, die hij misschien niet meer in de hand zou kunnen houden. Corbulo kreeg last achter den Rijn terug te trekken. Zijn troepen, tot vreedzamer werk gedwongen, hebben een kanaalverbinding gemaakt tusschen Rijn- en Maasmond, zoodat men voortaan binnendoor zonder groote omwegen van het Vlie den mond der Schelde bereiken en de moeilijke vaart langs de duinkust vermijden kon. Zonder gevaar kon nu een krijgsmacht spoedig geconcentreerd worden; in het N. tegen den zeeroof der Chauken, in het Z. voor de overvaart naar Britannië, waar thans een veroveringsoorlog in vollen gang was. Nog onder Claudius werd bij Voorburg (Arentsburg), aan den Vliet — een deel van Corbulo's gracht — een eenvoudig castellum opgericht.

Er hebben toen meer dergelijke castella in ons land gelegen, maar de plaats dezer vergankelijke bouwwerken van aarde en hout, is — uitgezonderd die van Fectio en ook nog een te Nijmegen — niet met zekerheid aan te wijzen. Hun aantal was echter zeker niet groot: ze waren niet bestemd om een bevolking in toom te houden en de vrije Germanen, bij wie men ten onrechte dikwijls een natuurlijke vijandschap tegenover de Romeinen onderstelt, konden hier wel eens lastig zijn, maar werden niet gevaarlijk, zoolang geen aanvallen van andere zijde hen noopten tot eendracht en zelfverweer. De strijdmacht, noodig voor een actieve grenspolitie, bestond hoofdzakelijk uit inlandsche hulpcorpsen, cohorten (voetvolk) en alae (ruiterij). Van de vier Neder-Germaansche legioenen was er geen — afgezien van enkele detachementen — in ons land gestationneerd, twee lagen in Castra Vetera (bij Xanten). Een aanzienlijk deel der hulptroepen, uit de inheemsche bevolking gerecruteerd, bleef nog voor den dienst elders beschikbaar: acht Bataafsche cohorten (4 à 5000 man) hebben in Britannië gevochten; in 68 had Nero ze bestemd voor een veldtocht in Kl. Azië. Langs de rijksgrens, wier loop tot aan het Vlie men niet nauwkeurig bepalen kan, werd den stammen van buiten geen vrije vestiging toegestaan; toen Friezen zich daar ergens eigenmachtig neerzetten — Tacitus heeft reeds over hen een anecdote, welke aan die van den vrijen „standfries" herinnert, — werden zij door ruiterij verjaagd. Oppercommando en civiel be-

stuur berustten ongescheiden bij den bevelhebber van Neder-Germanië, het noordelijke overblijfsel van wat eens, onder Augustus, de provincie Germania had zullen worden en zelfs dien naam gedragen had. Thans was het een militair district, een langgerekte strook langs den Rijn, die Belgica, waar geen troepen lagen — evenmin trouwens als elders buiten de Romeinsche grensgebieden — dekte tegen de Germanen.

Literatuur aan het einde van § 3.

§ 2. De opstand van Julius Civilis[1]) (68—70).

In 68 wendde het leger van Opper-Germanie zijn front. De stadhouder van Gallia Lugdunensis, Vindex, kwam tegen Nero (54—68) in opstand. Ook buiten zijn provincie en bij andere stadhouders vond hij aanhang, maar door de legioenen van Opper-Germanië werd hij verslagen en gedood. Nero evenwel ondervond daarvan geen baat, door allen verlaten hield hij alleen den dood als uitweg. Galba volgde hem op, maar slechts met weerzin erkenden de Germaansche legioenen den nieuwen keizer. Een bedenkelijk geval, want in Germania stond bijna een derde van het heele Romeinsche leger. Op Nieuwjaarsdag 69 begon daar de openlijke afval, Aulus Vitellius, de bevelhebber van N.-Germanië, werd tot keizer uitgeroepen. Weldra trokken diens troepen voor hem uit naar Italië. Hier was Galba reeds in een soldatenoproer vermoord; Otho, door den senaat daarop benoemd, voelde zich het keizerschap ontglijden, toen zijn leger in de Povlakte teruggeslagen werd, het leven nam hij zich zelf.

Vitellius vond bij zijn komst in Italië geen tegenstand meer, wel overmoedige soldaten, wien hij moeilijk de baas kon blijven. Bovendien hevige twisten waren uitgebroken tusschen de legioenen en een deel der hulptroepen. De acht Bataafsche cohorten, juist uit Britannie op weg naar Italië, waren in den stroom der Germaansche legioenen meegevoerd en hadden dapper voor hem gevochten, maar nu leken ze zoo gevaarlijk voor de eendracht, dat hij ze voorloopig naar Mainz zond. Reeds voordat ze in den burgeroorlog terechtgekomen waren, hadden zij zich trouwens afgescheiden van het legioen, waaraan ze toegevoegd waren.

De leegte in de legioenskampen aan den Rijn was door werving

[1]) Vgl. Pauly's Realencyclopädie der class. Altertumsw. 2e dr., X 550.

weer zoo wat aangevuld, ook nieuwe hulptroepen werden gelicht, onder de Bataven, naar het schijnt, niet zonder hardheid. Om evenwel dit heele reservoir van krijgslieden in het N. voor Vitellius te sluiten zocht Vespasianus, dien de legioenen van het Oosten in den zomer tot keizer uitriepen, verbinding met Julius Civilis, aanvoerder van een in het eigen werfdistrict gelegerd Bataafsch cohort. Geen gewest toch — behalve misschien Pannonië — leverde zooveel en zoo gezochte soldaten als juist het land der Bataven [1]). Hun zelf was dit zeer wel bekend en ze hielden zich op waarde als later de Zwitsers. Civilis was in Romeinsche legerkringen reeds lang verdacht en gehaat, maar wegens zijn aanzien onder de zijnen had men aan zijn leven niet durven raken. Het viel hem nu niet moeilijk een uitgebreide samenzwering te vormen onder zijn stamgenooten en de Kanninefaten. Deze laatsten kozen zelf een hertog, Brinno, en begonnen den opstand. Op onafhankelijkheid was de beweging niet gericht — de leus was: aansluiting bij Vespasianus —; aanvankelijk vertoont ze zich als een muiterij der inlandsche militie tegen de Romeinsche commandanten en als een strijd tegen de vreemde élitecorpsen, de legioenen.

Het Tongerensche cohort voegde zich bij Civilis, evenzoo de Bataafsche vlootbemanning; de beide legioenen van Vetera moesten een poging tot onderwerping opgeven, doordat de Bataafsche ruiterij overliep; de uit Italië teruggestuurde Bataafsche regimenten, waarbij ook Kanninefaten, sloegen zich door naar het Noorden; andere hulptroepen bleken onbetrouwbaar. Weldra was de bezetting van Vetera ingesloten door scharen, wier gevechtskracht evenwel hun onkunde in de belegeringstechniek niet kon opheffen. Onwillekeurig denkt men aan de afgesneden Engelsche garnizoenen in Voor-Indië gedurende den opstand der Sepoys.

Dat Civilis de hulp aanvaard had van enkele Germaansche stammen van over den Rijn, gaf aan den krijg nog geen ander karakter [2]). Maar het bericht kwam, dat Vespasianus in Italië overwonnen had en de legioenen aan den Rijn beloofden hem gehoorzaamheid (Dec .69). Civilis en de zijnen moesten hun strijdleus opgeven, doch zij hielden hun gevoel van miskenning en verbittering. Zij zetten den krijg voort, maar zonder duidelijk

---

[1]) Bang, Die Germanen im römischen Dienst (Berl. 1907), blz. 11.

[2]) De Friezen deden van den beginne af mee.

staatkundig oorlogsdoel. De ruwe Germanen, die in toenemenden getale uit het O. op kwamen zetten, brachten ook geen politiek programma mee. In enkele Gallische grensdistricten echter, waar nu ook het oproer uitbrak, kwam een plan te voorschijn tot oprichting van een vrijen Gallischen staat. De vestinglinie langs den Rijn zonk thans ineen, ook Vetera viel en de daar gelegerde legioenen kochten hun leven voor den eed van trouw aan het nieuwe Gallische rijk. Toch bleef het een strijd zonder uitzicht: een nationale beweging kwam in Gallie niet tot ontwikkeling en wat reeds nationaal Gallisch in den opstand was, stond Civilis en allen, die zich Germaansch voelden, tegen.

Petilius Cerialis vond dientengevolge meer weifeling dan vastberadenheid, toen hij in 70 op bevel van Vespasianus naar het N. oprukte; de afgevallen legioenen gingen tot hem over en na korten tijd bezweek het Gallische rijk. Verder diende hem het verraad. Op zijn terugtocht moest Civilis om Keulen (Colonia Agrippina) heen trekken; de inwoners zelf hadden de bezetting van Chauken en Friezen vermoord. Een slag bij Vetera verloor hij door verraad van een eigen landsman. Zelfs „de stad der Bataven" (Oppidum Batavorum, a. d. O.-zijde v. Nijmegen) durfde hij niet houden; hij verbrandde ze en trok zich terug achter de Waal, die hij door vernieling van den Drususdam op haar vroegere breedte bracht. Cerialis drong evenwel toch in de Betuwe door en vervreemdde daar door geweld en slimheid de bewoners van Civilis, die nu niet meer dan een bendehoofd was. Wijselijk echter meed hij de hachelijke kansen van een herfstveldtocht in het drassige land tegen een troep desperado's door Civilis de mogelijkheid te laten tot een capitulatie en deze maakte daarvan gebruik.

Literatuur aan het einde van § 3.

§ 3. Vreedzame overheersching (70—omstr. 200).

Hoewel in den opstand gebleken was, dat een onafhankelijkheidsbeweging der grensstammen in de breede massa van het sterk geromaniseerde Gallië licht vast zou loopen, en de toenmalige verhoudingen een onderneming der Germanen in grooten stijl tegen het rijk onwaarschijnlijk maakten, toch is in de grensverdediging een belangrijke wijziging gebracht. De inlandsche

corpsen werden onder Romeinsche officieren gesteld en het verband tusschen werfdistrict en garnizoensplaats geheel verbroken. Batavencohorten hebben lang in Britannië gelegen; Passau (Patavia) heet nog naar het 9de Bataafsche cohort. Later werd overigens aan zulke afdeelingen nog hun nationaal karakter geheel ontnomen: een naam als cohors Batava wordt een bloote regimentsnaam. Naast de verbrande „Batavenstad" werd misschien reeds dadelijk een legioenskamp aangelegd; nog in den Flavischen tijd (70—96) is te Valkenburg a. d. Rijn het steenen fort opgericht, dat wij door een enkele opgraving kennen [1]) (Praetorium Agrippinae?); in het begin der 2e eeuw begon op de plaats van het oude cohortencastellum bij Voorburg de bouw van een groote legerplaats, welke in de laatste jaren stelselmatig blootgelegd is [2]) (daarbij Forum Hadriani, thans Veur, vroeger Fore).

De maatregelen voor grensbescherming en rustbewaring werden voltrokken in een vreedzaam land; ze behoefden alleen maar preventief te werken, naar het schijnt. Onder Trajanus (98—117) werd aan de Waal bij het legioenskamp, maar nu meer naar het W. in de laagte, een nieuwe stad gesticht, Ulpia Noviomagus (Nijmegen); Forum Hadriani heeft zijn naam en rechten zeker gekregen tijdens de groote inspectiereis, die Hadrianus (117—138) in 121 ondernam en waarop hij de laatste hand lei aan de regeling der defensie in het N. en de inrichting van het burgerlijk bestuur in Germania. Begonnen was deze laatste reeds onder Domitianus (81—96); sedert ca. 90 maakte het Romeinsche gebied hier deel uit van een rijksprovincie, Germania Inferior (hoofdst.: Colonia Agr.); voor en na werden de hierin liggende stammen en stamgebieden georganiseerd als „civitates". Dit waren districten met een zekere mate van zelfbestuur, gegroepeerd om een stad, waar de overheid gevestigd was. Waar evenwel „de opperste magistraat van de civitas der Bataven" gezeteld heeft, die zijn naam vermeldt op een nog bewaarden geloftesteen, is onzeker. De civitas der Bataven omvatte ook de Kanninefaten en de Marsacen (Z.-Hollandsche en Zeeuwsche eil.). In het Z. paalde ze aan de Gallische civitas der Menapiers (nu van de Vlaamsche kust tot de Schelde (hoofdst. Cassel, later Doornik), aan die der Tungeren

[1]) V. Giffen, Versl. geol. sectie v. h. Geol. Mijnb. Genootsch., II, 176.
[2]) Hierover in Oudheidk. Med. v. Mus. v. h. Oudh. te Leiden III—VII de verslagen van Holwerda en zijn medewerkers.

(hoofdst. Aduatuca = Tongeren), waartoe ook de Toxuandriers in het huidige N.-Brabant behoorden; tusschen Rijn en Maas waarsch. aan die der Trajanensen (hoofdst. Col. Trajana = Vetera = Xanten). Aan de beide laatste grensde in het W. en N. de civitas der Agrippinensen (hoofdst. Colonia Agrippina = Keulen).

De geschiedenis van dezen tijd moet bijna geheel opgemaakt worden uit archaeologische vondsten. Daarin zien wij gestold voor ons liggen den Romeinschen cultuurstroom, die zich over ons land uitgebreid heeft. Hij heeft geloopen over den vruchtbaren grond langs Maas, Waal en Rijn tot de Noordzeekust en is dun uitgevloeid over de Friesche zeeklei tot aan de Eems. De staatkundige grens heeft hem niet gekeerd, want dat de Romeinen na 47 beoosten het Vlie gezag geoefend hebben, daarvoor zijn alleen in Westergo en dan nog geen afdoende aanwijzingen [1]) gevonden. Gestuit is hij evenwel tegen den schralen grond van Brabant en van de Veluwe, en over de IJsel is hij bijna niet doorgedrongen. Oorlogsgebeurtenissen hebben hem in de 2e eeuw, naar het schijnt, niet beroerd; slechts een flauwe rimpeling doet vermoeden, dat omstr. 150 een zekere ongerustheid opkwam tegenover Germaansche buurvolken. Maar tot in de 3e eeuw lagen de heereboerderijen in Limburg onbeschermd, omgeven door eenvoudig hekwerk; ze getuigen van vrede en veiligheid. Van algemeene welvaart tevens? In het rijk nemen dan over het geheel het financieele draagvermogen en de beschikbare arbeidskracht duidelijk af en vermoedelijk lag ook hier de hand van den procurator fisci (belastingontvanger) en van den Romeinschen — of in dit geval wel den Gallisch-Romeinschen — grootgrondbezitter zwaar op de ingeborenen.

Literatuur : Deze is moeilijk los te maken uit die over de Germanen. De klassieke schrijversplaatsen chronolog. geordend bij RIESE, *Das rheinische Germanien in der antiken Literatur* (Leipz. 1892); de inscripties bij RIESE, *Das rhein.-Germanien in den antiken Inschriften* (Leipz. Berl. 1914). Geschiedenis in SCHMIDT, *Allgem. Gesch. der germanischen Völker bis zur Mitte des 6. Jahrh.* (Below en Meinecke Handb., Berl. 1909) waar ook literat.; uitvoeriger SCHMIDT., *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgange der Völkerwanderung* (Berl. 1904 vlgg.); KOEPP, *Die Römer in Deutschland* (2e dr. in Monogr. z. Weltgesch., Bielefeld Leipz. 1912).

Behalve de talrijke, zuiver archaeologische verhandelingen over Nederland: HOLWERDA, *Het eerste hoofdstuk onzer vaderl. geschiedenis* (Gids 1910 I, 314); DEZ.,

[1]) Voorkomende bij Boissevain, Romeinsche steen te Beetgum gevonden (Vrije Fries, XVI 327) en Vollgraff, Een romeinsche koopacte uit Tolsum (t. z. p. XXV, 71. Vgl. Roos in Mnemosyne N. S. XLVI, 201).

1. J.H. Holwerda: Nederlands vroegste geschiedenis
" : Oudheidk. mededeelingen N. Reeks

Twee voordeels bij de eerste druk:
H. is veel voorzichtiger geworden in de dateering en
hij onthoudt zich van jaartallige aanwijzingen
voor hunebed & koepelgraf.

In de Oudh. Meded. worden 14 Rom. huizen
beschreven en een tempel, die van Houtheim.
Breedte van het Rom. huis 8 M. Verder no
gevonden: kerkhoftempel, van de tot nog toe
onbekende godin: Sandraudiga.

Lugdunum Batavorum en Praetorium Agrippinae (Bijdr. Vad. Gesch., IV[7], 1, 341. Vgl. BLOK, *Brittenburg*, ald. 275, 357 en HUIZINGA, *De Rom. mijlpaal van Monster*, ald. 362); BIJVANCK, *Lugdunum Batavorum* (Mnemosyne N. S. XLVI, 83); BEEKMAN, *De Fossa Corbulonis* (Tijds. Aard. Gen. XXXIII, 813); HOLWERDA, *Oppidum Batavorum* (Bijdr. Vad. Gesch. V[4], 207); DEZ., *De stad der Bataven en de Rom. vesting te Nijmegen* (Leid 1918); BYVANCK, *Nijmegen in Rom. tijd* (Bull. Oudh. Bond, XI, 76, 101).

§ 4. De ondergang der Romeinsche macht (begin 3e eeuw—einde 4e eeuw).

In het begin der 3e eeuw — brandsporen wijzen het uit — trekt de verwoesting over het land; het verdwijnen van Romeinsch vaatwerk en Romeinsche munten uit de vondsten bepaalt den termijn. Losse vlagen van rooftochten of één overstelpende storm van een volk op trek? Zeker wel het eerste. De geschiedenis spreekt hier in gebaren. Geen schrijver verhaalt een episode of noemt een naam. De Rijnlinie is gebroken, de legerplaatsen bij Voorburg en Valkenburg worden verlaten, de civitas der Bataven opgegeven.

Burgeroorlogen verhinderden, dat het verlorene herwonnen werd; meermalen dreigde, vooral omstr. 250, een totale ontbinding van het rijk. Pas tegen het einde der 3e eeuw, onder Diocletianus (284—305) was de verwarring geheel voorbij. Hij stelde Gallië, Britannië en Germanië onder een eigen caesar, Trier werd residentie. Langer dan een halve eeuw lag dit als een Romeinsche luxestad in een fraaie villastreek; tusschen 280 en 350 ongev. vertoont de Romeinsche cultuur in Britannië haar grootste levenskracht [1]); in ons land echter en in het aangrenzend deel van België [2]) is er na de 1e helft der 3e eeuw geen windvrije plek van behagelijkheid en welstand geweest, waar ze opnieuw heeft kunnen uitbotten. Wat er nog van leefde, bleef als een uitheemsch en steeds meer verbasterend gewas bestaan in steden als in Tongeren, Trajectum (Maastricht) en misschien Coriovallum (Heerlen), waar een dichtere bevolking en waarschijnlijk ook muren beschutting boden.

Genoemde steden lagen aan den grooten landweg van Keulen naar zee [3]); aan den Rijn, den waterweg naar Britannië, waren omstr. 300 Vetera en Noviomagus (nog (of weer) bezet. Het belang van zulke groote levensaderen voorkwam, dat men het bijna afge-

[1]) Haverfield, The romanization of roman Britain, 3e dr. (Oxf. 1915), 76.

[2]) Cumont, Comment la Belgique fut romanisée (Extr. d. Ann. d. l. Soc. d'Archéol. de Brux. XXVIII) 106.

[3]) Holwerda, De Goudsberg bij Valkenburg (in De Katakomben, Bussum z.j.); Kurth, La frontière linguistique en Belgique (Bruss. 1896) I, 545.

storven deel van het rijksorganisme volledig amputeerde. Of het echter tot op dien tijd steeds gelukt was den Rijn vrij te houden, is twijfelachtig. Met een geweldigen stoot tenminste heeft de caesar Constantius Chlorus (293—306) het land tusschen Waal en Rijn opengebroken. Van de daar genestelde bewoners — Franken worden zij genoemd — bracht hij een deel naar ontvolkte plaatsen in zijn rijk over. Ook een aantal van de Chamaven (in de Graafschap) en van de Friezen werden op gelijke wijze tot rijksonderdanen gemetamorphoseerd. Zeker een heele opreddering; maar uitteraard geen afdoende. Later althans bevrijdde Constantius weer de Betuwe van een troep binnengevallen Germanen en hij liet nog werk genoeg over voor zijn zoon Constantijn (caesar 306—'23; keizer 323—'37). Twee op een expeditie gevangen Frankische koningen liet deze in het circus te Trier voor de wilde beesten werpen; eenige jaren daarna stond hij te velde tegen een bond van Chamaven en Tubanten (wel niet in Twente!). Vermoedelijk echter bleef hij bij zijn tochten buiten ons land.

Doel van den strijd was nu niet meer het vestigen van gezag maar het wekken van ontzag teneinde den doorgang naar Britannië te beveiligen. Nog Constantijn heeft de defensielinie verkort; Noviomagus en Vetera, en ook de kleine castella uit het vestingcordon langs den zuidelijken landweg werden ontruimd. Garnizoenen vrij ver naar 't Z. gelegerd, grootendeels uit Germanen zelve gerecruteerd, moesten door een actieve verdediging het deltagebied der groote rivieren passeerbaar houden. Op den duur lukte het niet; in 358 moest de caesar Julianus (355—'61; keizer 361—'63) weer met geweld de doorvaart naar Britannië mogelijk maken. De Chamaven wierp hij over den Rijn terug, de Salische Franken liet hij wonen in de Betuwe en naar het schijnt ook reeds in Toxandrië (N. Brabant).

Niet alleen het land, ook de zee vereischte een veiligheidsdienst. Omstr. 285 worden de Franken een enkele maal als zeeroovers genoemd. Ze zaten blijkbaar tot aan de kust. Door verhuizing? Men meent wel, dat de Salische Franken in dezen tijd door de Saksen uit Salland over de IJsel gedrongen zouden zijn. Een andere, waarschijnlijker onderstelling is, dat deze Saliërs niet anders geweest zijn dan een stammengroep, waarin ook Bataven en Kanninefaten opgenomen zijn. Ter zee konden ze in beruchtheid geenszins de Saksers evenaren, die tot in de 6e eeuw voor Europa

geweest zijn, wat later de Noormannen zouden worden. Het schijnt wel, of de Saksen het piratenbedrijf, dat de Chauken vroeger op bescheiden schaal uitgeoefend hadden, op grooten voet hebben gebracht. De werkelijkheid zal zijn, dat de Chauken en hun buren aan de Holsteinsche kust, thans ook met een verzamelnaam als Saksen aangeduid, zich meer algemeen waren gaan toeleggen op wat hun voorvaderen in min gunstige omstandigheden zoo nu en dan eens bij de hand gehad hadden.

Ook de oostelijke bewoners van ons land, wier cultuur in de 4e eeuw schijnt te verkleuren, zijn dan wel Saksen. Aansluiting, of immigratie uit het O.? Verder dan tot een vraag komt men in dezen niet. Aantrekkingskracht hadden deze streken zeker weinig; die bezat slechts het rijk. Daarbinnen was ondanks achteruitgang en verwarring nog deel te krijgen aan luxe, aan een relatieve zekerheid van bestaan en aan de eenig legitieme staatsmacht van het eeuwige Rome; daarbuiten was het moeizame, zorgelijke leven van den „barbaar". En dit dreef de Germanen om dienst te nemen in de Rom. legers of plundertochten te beproeven in het rijk. Vele z.g. verhuizingen zijn niets geweest dan ondernemingen van benden avonturiers. Doch ook zelfs de afgetrapte rand van het rijk had voor de Germanen iets: men vond er ontgonnen land. Bij dit land dachten zij zich de bewoners, die het zouden moeten bebouwen, en den homo francus, den vrijen Frank, vindt men later dan ook in zijn rijk wonen niet als de gemeene man, maar als een aristocraat.

Literatuur. Behalve de werken van RIESE en SCHMIDT: KOCH, *De oorlogen door keizer Julianus den Afv. in de Nederl. gevoerd* (Bijdr. Vad. Gesch. III[10], 1); S. MULLER HZN., *De civitates van Gallie* (Verh. Kon. Ak. Afd. Lett. N. R. II[1]); SCHRÖDER, *Die Ausbreitung der salischen Franken* (Forsch z. deutschen Gesch. XIX) en *Die Herkunft der Franken* (Hist. Zs. XLIII, 1); KROM, *De populis Germanis antiquo tempore patriam nostram habitantibus* etc. (Leid. 1908); LOT, *Les migrations saxonnes en Gaule et en Gr. Bretagne du IIIe au Ve siècle* (Rev. Hist. CXIX, 1).

DE NEDERLANDEN ALS DEEL VAN HET FRANKISCHE RIJK.

(7e eeuw—begin 10e eeuw).

Voor geschiedbronnen van den volgenden tijd vgl. CHEVALIER, *Répertoire des sources histor. du moyen âge: Biobibliographie* 2 dln. (2e dr. Par. 1905, '07), *Topobibliographie* 2 dln. (Par. 1894—1903); POTTHAST, *Bibliotheca historica medii aevi*, 2 dln. (2e dr., Berl. 1896); WATTENBACH, *Deutschl.'s Geschichtsquellen im MA. b. z. Mitte des 13 Jahrh.* 2 dln. (I 7e dr. Berl. 1904; II 6e dr. 1894); MOLINIER, *Les sources de l'histoire de France des origines jusqu'aux guerres d'Italie*, 6 dln. (—1494, Par. 1901—'04); DE WIND, *Biblioth. der Nederl. geschiedschrijvers* I (—1648, Middelb. 1835); S. MULLER FZN., *Lijst v. Noordnederl. Kronijken* (Werken. H. G., N. Reeks XXXI, Utr. 1880). Voor historiographie over Utrecht en Holland tot begin 14e eeuw COSTER, *De kroniek van Joh. de Beka* (Utr. 1914), hfdst. I; voor Friesland BOLHUIS v. ZEEBURGH, *Kritiek der Friesche geschiedschrijving*, 1e ged. ('s-Grav. 1873).

---

§ 1. Onderwerping van de Friezen en de Saksen (einde 7e eeuw—begin 9e eeuw).

In het begin der 7e eeuw strekte zich als eertijds een groot rijk tot in ons land uit. Maar dit, het Frankische rijk der Merovingen, leek weinig op het vroegere. Nu een staat, hoogst eenvoudig van structuur, zonder veelsoortige organen en niet bij machte de inwoners als een levensgemeenschap te omvatten: een rijksgezag, dat veel meer heerschte dan regeerde, bijna niet regelde doch haast alleen op storingen reageerde; een gering aantal staatsdienaren, grootendeels analphabeten in een kring van grootendeels analphabeten en dientengevolge met schriftelijke bevelen niet bereikbaar, door de slechte verkeerswegen buiten geregelde controle, ongesalarieerd, doordat de omloop van geld sterk verminderd en algemeene geregelde belastingheffing nu onmogelijk was, doch beloond met grondbezit en met voordeelen, die zij voor hunne ambtshandelingen zelve inden.

Het Frankische rijk lag bijna geheel binnen oud Romeinsch gebied. De veroveraars hadden dit in ontredderden toestand overgenomen en wat daarin toen nog eenigszins gaaf was aan instellingen en beschaving, was nu gebroken of misvormd. Onvermogen, geen onwil, want evenmin als de andere Germanen hadden de Franken het Romeinsche rijk gehaat en nog leefde bij de weinigen, die over eigen tijd en omgeving heen konden zien, bewonde-

ring voor die oude wereld, welker omtrekken aan hun geestelijken horizon vervaagden.

Hier in het N. was de Rom. overheersching te vroeg afgebroken dan dat men er een sterke nawerking van zou kunnen bespeuren. Alleen de kerk stond nog, hoe dikwijls haar jonge loof ook afgevroren mocht zijn, op de wortels, die zij in den Rom. tijd geslagen had. De civitas der Tongeren leefde nog voort als bisdom; slechts was de Tongerensche bisschop in het veiliger Maastricht gaan wonen, vanwaar hij omstr. 700 naar Luik zou verhuizen. De oude civitasgrens scheidde dit bisdom nog in het O. van dat van Keulen, de vroegere civitas Agrippinensis, in het W. langs het bisdom Kamerijk-Atrecht van de oude civitas der Nerviers. Het bisdom Doornik-Noyon was nog het geographisch evenbeeld van de civitas der Menapiers. De kerk had zich zelfs buiten deze civitates eenigszins uitgebreid: aan de Noordpunt van het Frankische rijk, in Trecht (Traiectum, Utrecht), stond een kerkje, dat onder Keulen gesteld was.

Maar voor het einde der 7e eeuw was deze kerkelijke voorpost weer opgegeven. De expansie der Friezen, die maakte, dat het gebied van het Friesche recht zich langs de kust later uitstrekte tot aan het Sincfal (Zwin), had zich hier ook doen gevoelen. Toen in 690 de Angelsaksische prediker Willibrord overkwam om te zien, of de zending onder de Friezen misschien iets beloofde, had hij in Trecht een samenspreking met den Frieschen koning Radbod (niet Radboud!). Een omkeering was echter reeds aanstaande. In 687 was Pippijn de Middelste [1]) hofmeier van het heele Frankische rijk geworden en Radbod had de kracht van den nieuwen regent al gevoeld: in 689 had deze hem slag geleverd bij Dorestad. In 695 had hij van het kustland zooveel veroverd, dat hij Willibrord door paus Sergius meende te kunnen laten wijden als aartsbisschop onder de Friezen en hij kon hem de nu weer Frankische burcht Trecht als zetel en middelpunt voor de ontworpen kerkprovincie aanwijzen. Zijn zoon Grimoald trouwde met een dochter van Radbod.

Doch in 714 werd Grimoald door een heidenschen Fries in de St. Lambertskerk te Luik vermoord en in hetzelfde jaar overleed Pippijn. Hij, de hofmeier, die feitelijk de koning geweest was, liet

[1]) Niet Pippijn van Herstal. De bijnamen „van Landen" en van „de Korte", aan zijn gelijknamigen grootvader en kleinzoon gegeven, zijn eveneens onhistorisch. De schrijfwijze Pepijn voor Pippijn is fout.

een illegitieme heerschappij na en een onechten zoon, Karel, den later zg. Karel Martel. In den burgeroorlog, die nu volgde, leek alles verloren te zullen gaan, wat door verovering en zending in Friesland gewonnen was. Radbod vocht met Karels vijanden mee en Willibrord moest zijn arbeidsveld verlaten. Maar in 719 had Karel (719—741) zijn vijanden binnen het rijk overwonnen en Radbod stierf; Willibrord kon naar Trecht terugkeeren en zijn werk hervatten. Hoe ver het Frankische rijk zich toen in Friesland uitstrekte, is niet met zekerheid te zeggen; vast staat, dat na een overwinning, die Karel in 734 bij de Boorne behaalde op Friezen onder hun „hertog" Bubo, de grens langs de Lauwers lag.

Bubo, een zoon van Radbod? Wij weten het evenmin, als wij kunnen zeggen, of de Aldgils, die kort voor Radbod als koning der Friezen genoemd wordt, zijn vader was. Uit vertelzucht en Frieschen stamtrots is vele eeuwen later een heele woekering van verhalen opgeschoten, die zich vastgehecht heeft aan Radbod, aan Aldgils, van wien wij geen enkele regeeringsdaad kennen, en aan reeksen van andere vorsten, wier namen zelfs verzonnen zijn. Een nakomelingschap voor Radbod is nog op het einde der 19e eeuw met veel vernuft samengesteld uit een aantal niet wel te dateeren gravennamen [1]). Het zijn alle in genealogisch opzicht zeer verdachte typen.

Hoe arm de wereld geworden was, blijkt uit de oudste bekende schenkingsoorkonde voor het bisdom — een aartsbisdom is het niet geworden — onder de Friezen van 723. Het krijgt van den hofmeier in eigendom de burcht Trecht en Vechten, het eene vrij zeker de in verdedigbaren staat gebrachte overblijfselen van een Romeinsch castellum, het andere Romeinsche bouwvallen. De acte zelf met haar barbaarsch, bijna onverstaanbaar Latijn is een taalruïne. En zij, die het bisdom in stand moeten houden en uitbreiden? Een klein getal uit Engeland overgekomen zendelingen, misschien met eenige inlandsche helpers.

Het Frankische rijk was heel wat slechter uitgerust om vreemde volkeren te onderwerpen en te beheerschen dan vroeger het Romeinsche, maar het stond tegenover een verwanten Germaanschen stam. Het had weinig in zich, dat drukken of afschrikken kon: geen knellend staatsverband, weinig lasten, geen kapitalisti-

[1]) Jaekel, Die Grafen von Mittelfriesland aus dem Geschlechte König Ratbods (Gotha, 1895).

sche organisaties om een overwonnen bevolking uit te buiten, niet de laatdunkendheid eener hoogere beschaving. Alleen bezat de staat het Christendom, dit was een nationaal bezit. Wie niet in den eenig waren God geloofde, was zondig; wie het beste versmaadde, wat het rijk hem brengen kon en moest, zich stelde buiten wat daarin duidelijk de geestelijke gemeenschap vormde, was rebel. Eigenlijk ontleedt deze redeneering, wat de toenmalige mensch niet splitste en men kan kerkelijke en staatkundige geschiedenis niet scheiden in een wereld, waarin de doop te goeder trouw aanvaard werd als teeken van onderwerping en een heidensch offermaal gestraft als een samenzwering.

Hard zijn Christendom en heidendom overigens in Friesland niet op elkaar gestooten; het volk is ten slotte door de missie en niet met het zwaard bekeerd. De vermoording van Bonifatius in 754 (niet 755!) bij Dokkum was een incident, geen bewijs van algemeene halsstarrigheid.

Onder Pippijn den Jonge (hofmeier tot 751, daarna tot 768 koning) en ook nog een tijd lang onder Karel den Groote (768—814) bleven in het N. de Lauwers, verder naar het Z. de IJsel feitelijk rijksgrens. Enkele zendelingen, die zich daarover waagden, Wilhelad, die in Thrianta (Drente) doordrong en Liafwin (Lebuïnus), die tevergeefs vlak over de rivier, te Deventer, een kerkje in stand trachtte te houden, verspilden hun geloofsmoed. Beider pogingen tot bekeering stuitten op de Saksen nog volkomen af.

De Saksen, of tenminste een deel van hen, schijnt reeds in de 6e eeuw door een Frankisch koning schatplichtig gemaakt te zijn; bij de officieele annalenschrijvers der 8e eeuw heeten zij opstandelingen, maar er wordt aan toegevoegd, dat opstand bij hen gewoonte was. De geschiedenis van hun definitieve onderwerping en bekeering ziet er heel anders uit dan die der Friezen. Zij waren zoo goed als geheel vrij gebleven van onmiddellijken en middellijken Romeinschen cultuurinvloed; sedert een paar eeuwen was het zeevarend gedeelte weggezwermd naar Britannie en, vergroeid met het land, zaten de anderen nog op een massief stuk van het oude Germanie, eenerzijds naast het minst beschaafde deel van het Frankische rijk, aan den anderen kant, langs de Elbe, naast het donkere midden van Europa, waar primitieve Slavenstammen huisden. Alles, ook het heidendom, was bij hen rauwer, echter gebleven dan verder naar het W. en Z. Een zeker staatkundig verband be-

stond tusschen hen wel [1]), maar toch heeft Karel de Gr. nooit het gansche Saksenvolk tegenover zich gehad. Het gebrek aan samenhang verminderde hun weerstandskracht, doch maakte hen tevens moeilijker grijpbaar: nu eens was hier dan daar het middelpunt van het verzet.

Opmerkelijk blijft overigens, dat een rijk als dat van Karel den Gr. zich zoo buitengewoon heeft moeten inspannen om een zooveel kleiner, verdeeld gebied te veroveren, nu een nationale weerzin blijvende spankracht gaf aan het verzet. In 772 de eerste krijgstocht; in 804 demping van den laatsten opstand. Maar de heerban, d. i. de militie van de vrije, weerbare mannen, was een plomp oorlogsinstrument, geschikt om mee te vechten of een streek te verwoesten, doch onbruikbaar voor een geregelde bezetting. Voor de inrichting van een Frankisch bestuur, dat het openbare leven eenigermate binnen zijn mazen kon houden, ontbraken personen en middelen, Karel had weinig anders dan boeren en van deze heeft hij vele als kolonisten naar Saksen overgeplant; in uiterste gevallen voerde hij, gelijk reeds de Oudtestamentische koningen, deelen der inheemsche bevolking weg naar zijn eigen land. Het voornaamste middel tot assimilatie was het Christendom. Het is ingevoerd, soms met harde hand: een capitulare, d. i. een koninklijke verordening, stelt op moedwillig vleeschgebruik in de groote vasten de doodstraf.

Het verhaal der krijgsgebeurtenissen van den oorlog tegen de Saksen, zooals wij het uit de geschiedbronnen kennen, gaat langs onze vaderlandsche historie heen: het centrum van het verzet lag steeds dieper in Saksenland. Misschien heeft de Huneschans bij het Uddelermeer toen bij een bendenkrijg den omwonenden Franken als toevlucht gediend [2]). Voor het overige zien wij slechts, hoe de grens in Friesland naar het O. wijkt. In 780 werd Willehad weggeroepen naar Saksen en zijn opvolger Liudger kon van Dokkum uit over de Lauwers gaan werken. In 784 evenwel sleepte een opstand der Saksen Friesland tot aan het Vlie mee; Liudger moest vluchten. Maar de Friezen volgden slechts en een reeks van veldtochten tegen de Saksen in 784 en '85 leidden meteen tot hunne onderwer-

[1]) Vgl. Hofmeister Die Jahresversammlung der alten Sachsen zu Marklo, Hist. Zeitschr. CXVIII, 189.

[2]) Niet den Saksen als Holwerda in Med. Mus. v. Oudh., III, 1, VII, 1. De Veluwe was Frankisch.

Literatuur: G. Des Marez: Le problème de la colonisation franque et du régime agraire dans la Basse-Belgique. 1926.
[Zie Tijds. Cent: 4e jaarg. No 3.].

werping. In 786 kreeg Liudger officieele opdracht tot kerstening van Hugmerchi, Hunsego, Fivelgo en Eemsgo (naast elkaar van W. naar O.) en hiermee was hij bezig tot 792. Toen verplaatste de koning hem naar Saksen. Hij werd de eerste bisschop van Munster, maar op een kaart van de kerkelijke indeeling tot 1559 leest men van een voortbestaande hartelijkheid tusschen zendeling en nieuwbekeerden. Tot zoolang heeft Friesland tusschen Lauwers en Eems (met Achtkarspelen) onder Munster behoord; een administratieve wonderlijkheid, want het bisdom Osnabrück scheidde het Friesche en het Saksische deel der dioecese vaneen.

Ook het bisdom Utrecht kreeg nu zijn grenzen. De voltooiïng beantwoordde niet aan den opzet: het bevatte maar een deel van Friesland (van Sincfal tot Lauwers), voorts de omgeving der hoofdstad en Teisterbant (tusschen Maas en Lek), de Frankische Betuwe en Veluwe, benevens het Saksische Salland, Twente en Drente (waarbij het Z.O. van het tegenw. Friesl., het later z.g. schoutambt Vollenhove en Groningen met het z.g. Goorecht).

Literatuur : Zeer verspreide losse mededeelingen, vooral in de uitgaven der *Monumenta Germaniae hist.* (Aangehaald als M. G.; Hann. Berl. sedert 1826) en wel in de afdeelingen *Scriptores* (S.S.), *Rerum Merovingic. Scriptores* (Rer. Mer. S.S.) en *Diplomata* (DD.) en in octavo uitgaven der *Scriptores Rerum Germanicarum* (8°). Men vindt het meest in de Continuationes v. d. zg. *Fredagarius* (Rer. Mer. SS II 168), en in het *Lib. Historiae Francorum* (ald. 215); in de kleine annalen M. G. SS. I, de *Annales regni Francorum et ann., qui dic. Einhardi* (8° 2e dr. 1895) en EINHARD'S *Vita Karoli Magni* (8°, 6e dr. 1911. Over het onderling verband der laatste bronnen ,vgl. Halphen, Revue histor. CXXIV, 52, CXXV 287, CXXVI, 271); *Diplomata Karolinorum I* (M. G. DD. 1906); BÖHMER-MÜHLBACHER, *Die Regesten des Kaiserreichs unter den Karolingern*, 3 dln., (751—911, 2e dr. Innsbr. 1899—1908).

Voorts heiligenlevens en dgl.: ALCUIN, *Vita S. Willibrordi* (JAFFÉ, Bibl. Rer. Germ. VI, Berl. 1873); BEDA, *Hist. eccles. gentis Anglorum*, 2 dln. (ed. PLUMMER, Oxf. 1896); *Vitae S. Bonifatii archiep. Mogunt.* (8°, 1905); LIUDGER, *Vita Gregorii abbatis Traject.* (M. G. SS. XV, 63); *Vitae S. Liudgeri* (ed. DIEKAMP, Geschichtsq. des Bisth. Münster IV, Munst. 1881); *Vita S. Willehadi* (M. G. SS. II, 378).

Voor Utrecht (en Holland): BEKA, *Chronicon* (—1358) en HEDA, *Historia episcoporum ultrajectinensium* (—1524. Beide uitg. d. BUCHELIUS, Utr. 1643). Drie oudere kroniekjes Bijdr. en Med. H. G. XI, 460 (uitg. d. S. Muller Fzn, waarvan één, *Annales S. Mariae* (—1277) ook M. G. SS. XV, 1298).

ALGEMEENE GESCHIEDENIS: MÜHLBACHER, *Deutsche Geschichte unter den Karolingern* (in Bibl. deutscher Gesch., Stuttg. 1896); KLEINCLAUSZ, *L'empire Carolingien, ses origines et ses transformations* (Par. 1902).

KERKGESCHIEDENIS : HAUCK, *Kirchengeschichte Deutschlands* I, II (3e en 4e dr., Leipz. 1904, '12); MOLL, *Kerkgesch. van Nederland voor de hervorming I* (Utr. 1864). Kerk. en staatk. indeeling: S. MULLER HZN. *Bronnen v. d. gesch. der kerk. rechtspr. i. h. bisdom Utrecht* II (Oude Vad. Rechtsbr. II 17, 's Grav. 1915); V. D. BERGH, *Handboek der Middelned. geographie* (2e dr. 's Grav. 1872).

UTRECHT: GOSSES, *Merow. en Karol. Utrecht* (Bijdr. Vad. Gesch. IV[9] 209).
Verder literatuur in de meeste der boven genoemde werken.

§ 2. Staat- en rechtsinstelling van het Karolingische rijk.

Eenigen kijk op de verhoudingen onder de stammen, die hier aan het rijk toegevoegd waren, geven een paar volksrechten, de Lex Frisionum en de Lex Saxonum, beide waarschijnlijk — de eerste althans in hoofdzaak — op schrift gesteld gedurende den rijksdag te Aken in 802. Blijkens deze rechtsbronnen behoorden bij Friezen en Saksen tot de volksgemeente edelen, vrijen en liten. De laatsten waren aan vrijheidsbeperkingen onderworpen en tot diensten verplicht aan hun heeren, maar hun lasten hoewel verschillend, waren vast bepaald en over het algemeen niet zwaar. Buiten het volk stonden die onvrijen, wier Latijnsche benaming (mancipium, servus) men met het woord slaaf mag vertalen, indien men daarbij maar niet denkt aan volstrekte rechteloosheid [1]). Velen toch hadden een hoeve van hun heer tegen bepaalde diensten of opbrengsten in gebruik; ze konden eigendom verwerven en vervreemden, maar daarover niet door erflating beschikken. Bij de Franken ontbrak een geboorteadel. Het Salische volksrecht, de Lex Salica, die misschien uit den tijd van koning Chlodowech I (Clovis 481—511), stellig nog wel uit de 6e eeuw dateert, kent dien niet meer. Maar uit de aanzienlijken van 's konings gevolg, zijn hooge ambtenaren en kringen der grootgrondbezitters, die door elkaar liepen, had zich hier weer een nieuwe aristocratie gevormd.

In de hier genoemde volksrechten was slechts een deel neergelegd van wat onder het volk als recht gold. Een wetgevende macht, die recht schiep, was voor het algemeen besef eigenlijk iets onbestaanbaars. Recht *was* er, het kon gevonden („vondenisse" = vonnis) en geuit, maar niet gemaakt worden. Toch vaardigde de koning verordeningen uit, „capitularien", maar deze waren alleen de uitdrukking van zijn heerscherswil, tenzij hij ze vaststelde in overleg en instemming van hen, die geacht werden het volk te vertegenwoordigen. De overige capitularien echter — voorzoover het niet louter instructies voor ambtenaren waren — bevatten in hun strafbepalingen, of soms door hun verderen inhoud, ook veelal aanvullingen of wijzigingen van het volksrecht. Of ze daarin zouden

[1]) Vgl. Dopsch., Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit 2 dln. (Weimar 1912, '13) II § 8.

doordringen, hing af van hun aannemelijkheid en van de feitelijke macht des konings en van zijn ambtenaren, Tot zoo lang konden zij alleen door administratieve — dat beteekent dikwijls willekeurige — dwangmiddelen gehandhaafd worden; niet door rechtsvervolging — of het moest zijn in het koninklijk hofgerecht.

Daarvoor waren onbruikbaar de landgerechten. De koninklijke ambtenaar, de graaf, had er in dezen tijd de leiding van en hij executeerde de vonnissen; gewezen werden deze evenwel door het ter terechtzitting vergaderde volk. De onmogelijkheid om zoovele personen zich te laten uitspreken, leidde er toe, dat het „vinden" van het „oordeel" aan enkele gerechtsgenooten opgedragen werd, wier uitspraak door de overigen, den „ommestand", gelaakt of goedgekeurd werd. Reeds had men bij de Franken vrij algemeen vaste oordeelvinders, die door den graaf benoemd werden, zg. schepenen, maar deze verandering was in ons land tusschen en ten N. der groote rivieren niet ingevoerd. Onder de Friezen werden de functies van de schepenen later waargenomen door een rechtskundig volksambtenaar, den „asega" (lett. rechtzegger).

De verplichting om de rechtsvergaderingen bij te wonen, de „dingplicht", die op alle vrije mannen en bij Friezen en Saksen misschien ook op de liten rustte, werd onder Karel den Gr. beperkt tot de zg. „echte" of „ongeboden dingen". Van deze werden er in elk onderdistrict van het graafschap („honderdschappen", bij de Saksen „goën") drie per jaar gehouden door den graaf, die te dien einde driemaal 's jaars zijn ambtsgebied rondreisde. Daartusschendoor konden nog andere zittingen gehouden worden, „ongeboden dingen", die, als er zaken van minder gewicht behandeld werden, 's graven persoonlijke leiding niet vereischten. Hij kon zich daarop laten vervangen door zijn ondergeschikte, den schout.

Vervolging van overheidswege voor een misdrijf kende men niet. De rechtspraak werkte slechts op verzoek van den klager, die voldoening of schadeloosstelling wenschte — er was geen principieel verschil tusschen een klacht over een verminkt lichaamsdeel en bijv. die over een onthouden erfportie —, maar een misdadiger had óók den volksvrede geschonden en moest daarvoor, als iets bijkomstigs, een vredegeld betalen. Dit nu kwam thans den koning toe evenals het goed van een beklaagde, die wegens rechtsweigering of om de zwaarte van zijn misdrijf de bescherming van den volksvrede en daarmee zijn eigendom verbeurd had. Eerst

evenwel diende daaruit de klager voldaan te worden. De rechtspraak is nog duidelijk het middel om den particulier van eigenmachtig pogen om wraak en voldoening te erlangen af te doen zien. In de practijk gelukte dit geenszins altijd: de overheid kon veete en eigenrichting min of meer beperken, geen macht had zij om ze overbodig te maken en uit te roeien.

Als koninklijk ambtenaar riep de graaf ook den heerban op en was hij aanvoerder van het graafschapscontingent. De heerbanplicht was een zware last, vooral onder Karel den Gr., toen het rijk zich zeer uitbreidde en onophoudelijk in oorlog was. De opgeroepenen werden meermalen voor langen tijd aan hun werk onttrokken en moesten zelf voor uitrusting en verpleging zorgen. Op het einde van zijn leven zag de koning zich genoodzaakt om verlichtingen toe te staan: een capitulare schrijft voor, dat voor expedities naar Spanje of tegen de Avaren in Friesland slechts de zevende man zal behoeven uit te rukken.

Behalve de zorg voor de rijkskerk die voor de justitie en oorlogszaken, het was reeds een regeeringstaak, waarnaar sommige Frankische koningen meer reikten dan dat zij die hadden. Toch trachtten de Karolingen naar meer. Zij eischten voor zich op het door vroegere koningen verslingerde muntrecht, uitoefening en verleening van het recht om markten en tollen te stichten, de publieke land- en waterwegen, heerlooze bosschen met hun hout en wild, grond zonder aanwijsbaren eigenaar en open vischwateren; kortom zij wilden doen ontstaan „regalien": munt-, tol- en marktregaal, weg- en stroomregaal, bosch- en jachtregaal, een grond- en een vischregaal. Het waren nog maar beginselen: misschien was onder Karel den Gr. alleen het muntregaal nog maar een algemeen geëerbiedigd koningsrecht. Een recht, als andere regalien door hem zeker bestemd om voordeel op te brengen, maar ook om ten bate der algemeene welvaart beheerd te worden.

Doch reeds in de 9e eeuw, als het begrip regalien zich gaat zetten, komen teekenen, dat de koning de daaruit voortkomende macht en rechten niet vast zal kunnen houden. Aanzienlijken krijgen recht tot muntslag of eenig ander deel der regalien. Soms was het zuiver gunstbewijs, steeds meer echter de behoefte aan geld of hulp; en veel wat door wijziging van staatsrechtelijke begrippen tot koningsgoed geworden was, kwam zoo weer stuksgewijs en uiterlijk omgestempeld opnieuw onder de menschen.

Niet slechts op bepaalde goederen en rechten, ook op bepaalde menschen waren de koningen de hand gaan leggen. Onder de Karolingen heeft de kroon over het geheele rijk verspreide lieden van aanzien, die den koning levenslang trouw hebben beloofd en op zich genomen hem op zijn verzoek steeds te zullen dienen en helpen, terwijl hij zijnerzijds heeft toegezegd hen te zullen verdedigen en hun belangen voor te staan. Zij vormen niet als de „trustis" der Merowingische koningen een aan het hof verbonden, betrekkelijk kleinen gesloten kring, maar een gestadig aangroeiende bevolkingsklasse. Hun naam, „vassi", „vasalli", Gallische woorden, doet denken aan die oeconomisch zwakken uit vroeger tijd, die toen aan maatschappelijk sterkeren, ook wel aan den koning, hun belangen hadden opgedragen (zich hadden „gecommendeerd") om minder hulpeloos te staan. Doch dit waren personen van gering aanzien geweest; de bescherming vergoedden zij met bedrijfshulp bij het landwerk, opbrengsten in geld of natura, ook wel met krijgsdienst. De Karolingische kroonvazallen daarentegen vormden een élite en wapendienst was bij hen hoofdzaak; een wapendienst, waarvoor zij zich steeds gereed moesten houden, veelal te verrichten als ruiter, dikwijls met een aantal volgers, waaronder soms ook weer beredenen.

Zulke zware verplichtingen, aangegaan voor het leven, konden niet aanvaard worden zonder stoffelijke schadeloosstelling. Het eenige betaalmiddel voor groote bedragen was destijds land. De eerste Karolingen, hofmeiers nog, hadden daarvan niet genoeg; zij namen het van de kerkelijke instituten. Deze kenden reeds beleeningen voor levensduur of langer („precariae", algemeene naam „beneficia"), bijv. voor het geval, dat een gever het geschonken goed voor zich of zijn verwanten tot aan den dood in vruchtgebruik wenschte te houden tegen een kleine recognitie. Leenen voor de kroonvazallen, die de kerk nu moest verschaffen, lieten haar den eigendom en aanspraak op een recognitie. Later werd het koninklijk domein, vooral de aanwassen door verovering en confiscatie, door uitgifte van leenen aan vazallen dienstbaar gemaakt aan de militaire kracht en den politieken samenhang des rijks. „Commendatio" en „beneficium" vergroeiden: geen „commendatio" zonder verleening van een „beneficium" (= leen).

Een deel der onderdanen, en veel van de meest onafhankelijk gezinden, waren zoo nauwer aan het koningschap verbonden en ge-

makkelijker hanteerbaar geworden voor de rijksverdediging. Maar een leen, dat licht van vader op zoon overging, was loon op vooruitbetaling en bevatte geen prikkel tot voortdurenden dienstijver. Er zou een tijd komen, dat volgzaamheid en dienstvaardigheid bij oude vazallen aangewakkerd, bij nieuwe gewekt zouden moeten worden door beleeningen, die het koninklijk domein — waarbij ook de regalien — bedenkelijk deden wegsmelten.

De vassaliteit was geen staatsinstelling, ook andere groote landeigenaars dan de koningen gaven uit hun eigendom (alodium) beneficia en de koningen lieten toe, dat hun leenmannen behalve uit eigen goed uit hun koningsleenen weer leenen gaven. Waarom niet? De leenman, die zelf als leenheer (senior) vazallen ten oorlog voerde, was voor de regeering grijporgaan, waardoor ze op een deel der lagere bevolking voor den krijgsdienst beter vat kreeg. Indien evenwel die leenheer zijn leenmannen ging bezigen naar eigen wensch? Het kon, en is veel gebeurd. Hij stond tusschen zijn vazallen en den koning; hij had hun het leengoed gegeven en hunne trouwbelofte ontvangen.

Zoo drijft het koningschap wel zijn wortels door het rijk, maar weldra slaan uit die wortels weer nieuwe stammetjes op, die de sappen tot zich trekken, en de oude moederstam verkwijnt tusschen het lage geboomte. Maar ook van de oude vegetatie bleef heel wat leven. Zoo de immuniteiten. Reeds de Merow. koningen hadden het bezit van een aantal kerkelijke stichtingen — ook de Utrechtsche kerk — bij privilege gelijkgesteld met koninklijke domeingoederen. Publieken ambtenaren werd verboden zulke kerkelijke landerijen te betreden voor de vordering van gelden (w. o. ook boeten) of diensten (ook krijgsdienst), en daar onderhoud of inkwartiering te eischen of verder eenige gezagshandeling te verrichten. De verleening van immuniteit onttrok de ingezetenen van het immune gebied niet onmiddellijk aan de grafelijke rechtsmacht. Onder de Karolingen moest o.a. de immuniteitsheer of diens ambtenaar, (voogd, advocatus) bij een klacht wegens zware misdrijven den vrijen immuniteitsbewoner voor het grafelijk gerecht doen verschijnen en bij veroordeeling uitleveren. Maar de klacht liep altijd over den heer of zijn voogd. Evenzoo de oproeping van den heerban: de graaf kon de lieden noch aanwijzen noch tot opkomen dwingen; de heer of zijn voogd moesten de mannen lichten en leveren.

De Karol. koningen hebben de immuniteitsheeren algemeen genoopt zich van voogden te bedienen; waar zij konden, de voogden benoemd en een algemeen toezicht op deze gehouden. De voogdij werd de schakel tusschen de regeering en de immuniteitsbewoners, die zij nu eenmaal over de landheer moeilijker bereiken kon dan andere rijksonderdanen. Aanvankelijk een voordeel, maar zulke geledingen in het staatswezen liepen destijds altijd gevaar door te breken of op den duur door te slijten. Te langen leste zouden eigendommen van de bisdommen en de voornaamste kloosters als veelal grillig gevormde private graafschapjes binnen de grafelijke ambtsdistricten komen te liggen.

In den beginne evenwel is de druk der immuniteitsheeren om de staatsmacht uit hun gebied te duwen minder sterk geweest dan de kracht, waarmee deze er in opdrong. Vooral een veroveraar als Karel de Gr. — hij doet in dezen sterk aan Napoleon denken — trachtte door nieuwe organisatie de relatief schaarsche machtsmiddelen aan personen en goederen zooveel mogelijk te zijner beschikking te krijgen; een organisatie dikwijls heilzaam, maar allereerst bedoeld om het groote, slap gebouwde rijk de kracht te geven voor de inspanning, die hij het oplei. Hij heeft ook kerkegoed gebezigd voor beleening van zijn vazallen [1]) — een feitelijke secularisatie — maar daarenboven nog zoo noodig den dienst opgeëischt der leenmannen, die de groote geestelijke stichten te eigen behoeve waren gaan houden. Bisschoppen en een deel der abten werden verplicht hem die op zijn oproep toe te voeren. De bisschop, die hoog te paard met zijn bereden „mannen" (= leenmannen) uittrekt, is in de 9e eeuw een regelmatige verschijning, al ging het gevoel voor het onbetamelijke daarvan nooit verloren. Bovendien werden bisschoppen en abten veel voor politieke functies gebruikt. Geschikte personen daarvoor waren te zeldzaam, dan dat zulke krachten nonactief gelaten konden worden. Met dit alles hangt samen, dat Karel zich niet meer vergenoegde met invloed te oefenen op de keuze van bisschoppen en groote abten, doch hun benoeming als een recht voor zich opeischte. Deze prelaten geraakten zoo geheel in den kring der hooggeplaatste leeken en belustheid op wereldlijke macht bleef hun geenszins vreemd. Mannen als Karel den Gr. en Lodewijk den Vrome was het zeker wel

Vgl. voor het volg. Pöschl, Bischofsgut und Mensa episcopalis I (Bonn 1908), 114.

ernst met hun taak als christelijk koning tegenover de kerk en zij hielden haar ver boven den toestand van verwildering, waarin zij onder de Merowingen verkeerd had. Toch hebben zij door kerkelijke personen en goederen los te maken van het verband, waarin zij behoorden, een nieuwe verwereldlijking der kerk voorbereid en haar zelf helpen brengen in een stroom van begeerten, die het koningschap op den duur niet leiden kon.

De regeeringstechniek in het uitgestrekte rijk was zeer lastig, want tengevolge van de algemeene onkunde kon de koning met de meeste ondergeschikten door schriftelijke orders en verslagen niet in verbinding blijven. De koning trok van palts tot palts; in de graafschappen reisden evenzoo de graven, zonder vaste residentie. Aan de controle ontbrak echter nog veel. Niet voor het eerst maar wel veel meer dan zijn voorgangers maakte Karel de Gr. gebruik van „missi" (zendboden). Met ruime volmachten voorzien, inspecteerden deze, gewoonlijk twee aan twee, een voorname leek met een hooggeplaatst geestelijke, een deel van het rijk. Vele capitularien zijn slechts instructies voor zulke missi en rapporten van vroegere missi hebben bij de opstelling er van gediend. Daarin spreekt de ijver, ook wel de bemoeizucht van een regent, aldoor worstelend met weerstanden, die zich als natuurkrachten tegen centrale ordening verzetten. Ongerijmd is de gedachte, dat hij volksonderwijs had kunnen invoeren of invloed oefenen op landbouwmethoden.

Een enkele maal kwam Karel met zijn stoet — ze zou ons hebben doen denken aan de statie van een negus van Abessinië met zijn hofgevolg — in zijn palts te Nijmegen. Verder westwaarts is hij zeker nooit geweest. Of zijn belangstelling voor die lage landen dikwijls verder gereikt heeft, is niet te zeggen.

Literatuur : Lex Salica, uitg. o. a. door BEHREND (Weimar 1878) en GEFFCKEN (Leipz. 1898); *Lex Saxonum* (uitg. d. RICHTHOFEN M. G. Legum t. V, Hann. 1875); *Lex. Frisionum* uitg. o. a. v. PATETTA (Mem. dell' Acad. di Torino XLIII, 1893) en RICHTHOFEN (in Friesische Rechtsquellen, Berl. 1840); *Capitularia regum Francorum* (uitg. d. BORETIUS en KRAUSE, M. G. Legum Sectio II, 2 dln., Hann. 1883, '93).

WAITZ, *Die Verfassung des fränk. Reichs* (= Deutsche Verfassungsgesch. II en III, 2e dr. Kiel 1882, '83). Voorts goede beschrijvingen met overvloedige literatuuropgaven in de desbetreffende hfdstt. van handboeken als SCHRÖDER, *Lehrb. d. deutschen Rechtsgesch.* (5e dr. Leipz. 1907); BRUNNER, *Deutsche Rechtsgesch.* 2 dln., (1892, 1e dl. in 2e dr., 1906); VIOLLET, *Hist. des instit. polit. et administr. de la France, I* (Par. 1890); GLASSON, *Hist. du droit et des institut. de la France, II, III* (Par. 1888, '89) e. a.

...an de Vries:
De Wikingen in de lage landen bij de zee. 1913.
... 7 ... Museum 34 j. - N° 7. van Prof. J. H. Gosses
...en critiek die zich evenaart aan de afbrekende,
... Hist. Tijdschr. IV. 321 van Prof. Dr. W. Mulder S.J.
...en Dr. A. B. Tenhaeff. in Tijdschr. v. Gesch. XLI. 285.

§ 3. De ontbinding van het rijk. De Noormannen. (± 825—± 925).

Van Karel de Gr.'s zoons was in 814 nog maar één in leven, Lodewijk de Vrome (814—'40). Geen groot man, maar misschien niet zoo klein, als hij naast zijn vader lijkt. De buitenbouw van het rijk — sedert 800 het Roomsche (Romeinsche) keizerrijk — was voltooid; aan de binnenbetimmering ontbrak nog veel en wat aangebracht was, behoefde al weer herstel. Onder een middelmatig vorst ging het verval snel, als een noodwendigheid. Bespoedigd werd het door twisten in de keizerlijke familie. Ze duurden nog voort na Lodewijks dood onder de drie zoons Lotharius, Lodewijk en Karel, totdat in 843 de geschillen te Verdun bijgelegd werden en het rijk verdeeld.

Of men hier in ons land van die oorlogen veel gevoeld heeft? Ze werden daarbuiten uitgevochten en niet met volkslegers, doch met partijgangers, voornamelijk met grooten, die zichzelf, hun leenmannen of wie zij verder als gewapende volgers mochten hebben, bij de twistenden hadden aangesloten. En dezen hebben ten slotte de broeders ook genoopt elk met een derdedeel genoegen te nemen. Het was een oplossing, als de eenig mogelijke, maar zonder vreugde aanvaard. Vooral de kerk, toen nog landskerk en aan den staat verbonden, schikte zich ongaarne in de splitsing; pas eenige eeuwen later zou zij, maar dan onder het pausdom, weer een universeel lichaam worden, als zij in het groote rijk geweest was.

De verdeeling was zuiver kunstmatig; elk van de drie kreeg ongev. evenveel Franken; overigens werd de betwiste nalatenschap (waarbij niet de keizertitel en enkele landen als Italië) in drie porties gescheiden, die evenveel aan graafschappen, bisdommen en abdijen bevatten. Op nationaliteitsgrenzen was niet gelet; vanzelf kwam het zoo uit, dat Lodewijk (II, ten onrechte de Duitscher bijgenaamd) in O. Francie een vrij gaaf Germaansch, Karel (de Kale) in W. Francie een hoofdzakelijk Romaansch stuk ontving. De middenmoot — met den keizertitel en Italië — aan Lotharius toegewezen, was een allegaartje. Ze bevatte Friesland van Zwin tot Wezer (missch. = het „hertogdom" Friesland); mogelijk, wat daarbuiten nog onder het bisdom Utrecht hoorde; voorts een strook, die eenerzijds door de Schelde verderop zoo ongeveer door de Maas, ruw genomen door den Rijn aan den anderen kant

begrensd werd en met vrij wel gelijke breedte tot de Middell. zee voortliep. Een onmogelijk rijk, door zijn vorm onregeerbaar.

Voor het uiteen kon vallen, werd het al verdeeld. In 855 gaf Lotharius Friesland aan zijn zoon Lotharius II en nog in hetzelfde jaar, nl. toen de keizer afstand deed († ook 855), kreeg hij het gebied ten N. van Bourgondie er bij. Dit koninkrijk van Lotharius II „Lotharike", Lotharingen, ging na diens dood (869) nog eens in tweeën. Ofschoon een overlevende broeder, keizer Lodewijk II (in Italië) de naaste erfgenaam was, legden de beide ooms er de hand op. Gelijke hebzucht leidde tot gelijke verdeeling (Verdrag v. Meersen 870).

Deze overeenkomst werd voortdurend bedreigd door wederzijdsche afgunst en slechts een nederlaag (bij Andernach) verhinderde Karel den Kale na zijn broeders dood (876) geheel Lotharingen voor zich te nemen. Hij zelf stierf echter reeds in 877 en zijn opvolger Lodewijk (de Stamelaar), minder inhalig, bevestigde de verdeeling van Lotharingen in een verdrag, dat hij sloot met Lodewijk III, een zoon van Lodewijk den Duitscher (879). Maar ook hij stierf kort daarop (879) en Lodewijk III zag kans het ontbrekende deel van Lotharingen aan zich te brengen (880). Het verdrag van Meersen was opgeheven en de grens in Lotharingen uitgewischt.

Onder de Karolingen greep intusschen al maar de dood en hielp op zijn manier mee aan het herstel der eenheid. Van Lodewijk de Stamelaar's zoons was in 884 alleen nog maar de jongste, Karel (de Eenvoudige) in leven, een kind van 5 jaar; toen Lodewijk III van O. Francie in 882 stierf, was daar de jongste zoon van Lodewijk den Duitscher, Karel III, de eenig overgeblevene. Hem namen de W.-Frankische grooten ook als koning aan en het rijk was weer vereenigd, onder keizer Karel III. Maar slechts voor kort; in 887 dwongen de grooten in O. Francie den stumperigen keizer, een hopeloos zieke nu daarenboven, tot afstand († 888); diens onechten broederszoon, Arnulf van Karinthië (887—899), erkenden zij als opvolger. In W. Francie werd een der rijksgrooten koning. Karel de Eenvoudige moest nog den dood van dezen (898) afwachten, aleer hij in W. Francie algemeen als koning aangenomen werd.

Invloed van nationaliteitsverschil is bij dit alles niet merkbaar en de grenslijnen, in 843 en 855 willekeurig door het rijk getrokken, vindt men nog eeuwen later ongewijzigd terug. Geen der stam-

men, door wier woongebied ze liepen, had getoond, dat ze hun pijnlijk waren. Evenmin blijkt iets van pogingen om zich los te maken uit het rijk: geen opstand van Saksen of Friezen; de band om de stammen geslagen drukte niet.

Bovendien het centraal gezag in het rijk en in de deelrijken verzwakte. De capitularien namen af in aantal; in de 2e helft der 9e eeuw werden ze een zeldzaamheid. De rijksinspectie kwam tot stilstand. Reeds in 825 hadden de rapporten der missi den keizer doen inzien, dat een hun gegeven aanmaning om de dragers van publiek gezag niet door noodelooze tusschenkomst tegen te werken, op gansch verkeerde onderstellingen rustte. Graven, leenheeren, immuniteitsheeren en hun voogden stonden reeds sterk genoeg, weldra ook wettelijk niet erkende machten. Wat achter deze allen in de verte de koningen deden, was voor het volk steeds minder een zaak van belang of belangstelling. Men ging weer leven in kleine kringen, waarbinnen voortdurend minder een koning doordrong.

Zoo ergens, dan moest men in ons land wel vroegtijdig het gevoel krijgen in den steek te worden gelaten door het rijk. In Friesland had men al in het begin der 9e eeuw last van de Noormannen. De eerste groote inval, waarvan bericht wordt, valt nog onder Karel den Gr. (810) en men zou haast de, overigens niet bijster vertrouwbare, overlevering kunnen gelooven, dat hij de krijgsplicht der Friezen zou hebben verlicht, opdat zij zouden waken aan het strand, „toienst dyn noerdkoninck ende toienst dyn wylda wisingh" (viking). Het rijk, zonder vloot en zonder mobiele troepen, lag zoo goed als weerloos tegen de piraten. Aanbouw van vaartuigen en inrichting van een wachtdienst waren slechts kortstondige improvisaties. De schepen gaven den roovers in het waterrijke land de keus voor het punt van aanval en tegenover een te hoop loopende bevolking zoo noodig een plaats van ontwijk. Het sterkst trok hen Dorestad, het uitgestrekte koopmansvlek aan den Krommen Rijn [1]): van 834 tot '37 is het 4 maal geplunderd. De keizer kwam in 837 zelf naar Nijmegen en stuurde doortastende graven en abten om de gedemoraliseerde kustbevolking militair te organiseeren en haar veerkracht te spannen; in 838 verscheen

[1]) Gosses, De oude kern van het bisdom Utrecht, Histor. Avonden III (Gron. 1917), 36.

hij er weer om de verdediging te leiden — maar van toen af vulden erfdeelingskwesties zijn aandacht.

Heeft reeds Lodewijk de Vr. enkele der lastigste aanvallers in het rijk opgenomen als verdedigers tegen hun stamgenooten? Lotharius, een man zonder staatkundige fijngevoeligheid, die reeds vroeger misschien met die vijanden geheuld had, gaf in 841 aan twee Deensche vorsten, Harald en zijn neef Rorik, een gebied, waartoe Walcheren en vrij zeker ook reeds Dorestad behoorde. Harald is niet lang daarna gestorven, Rorik is ruim 30 jaar de hoofdpersoon in de geschiedenis dezer streken geweest. De jaarboeken vertellen niet van graven of bisschoppen hier; ze deelen mee, of Rorik zich rustig houdt, of hij naar Denemarken is om daar de kroon te veroveren, of hij terugkomt. Omstr. 862 liet hij zich de heerschappij in Kennemerland en omgeving opdragen. Karel de Kale nam hem op tegemoetkomende wijze als leenman aan (872), maar Lodewijk de Duitscher troggelde hem dien machtigen vazal af. Men moest zoo'n man ook in de verte ontzien, want de Noormannen kwamen sedert ca. 850 niet alleen meer in losse scharen op de kuststreken af, maar met groote vloten voeren zij de rivieren op tot diep in het land en stroopten daar in legertjes vereenigd. Rorik nu was hier gesteld als wachter aan de poorten van Lotharingen.

De jongere Friesche rechtsbronnen kennen nog de zee als vijandin op tweeërlei wijze: haar golven breken door den dijk en ze dragen de vikingschepen naar het land: men beveiligt den oever met vork en spade, met zwaard, spies en schild. De wetgeving voorziet nog als gebeurlijkheden, dat het kind van de weduwe over zee wordt meegevoerd, dat een man uit gevangenschap bij de Noormannen terugkomt of met dezen huizen verbrandt, mannen doodslaat en knevelt, vrouwen verkracht in de dorpen. In 863 werd Dorestad voor het laatst geplunderd; toen was het dood. Muntschatten van angstigen, die hun geld verstopt hadden, maar nooit weer gelegenheid vonden het op te graven, uit de 2e helft der 9e eeuw vindt men niet meer daar, doch in het tegenwoordige Friesland, Groningen en Drente [1]). In 850 bereidde bisschop Hunger zich reeds voor om met zijn geestelijkheid uit Utrecht op

---

[1]) Boeles, Les trouvailles de monnaies carolingiennes dans les Pays-Bas (Amst. 1915) 18.

te breken [1]). Misschien bleef hij nog, maar in 857 hief Rorik's vertrek uit Dorestad de betrekkelijke veiligheid daar geheel op, en in 858 schonk Lotharius II den kerkvorst en zijn overgebleven maar verstrooiden kanunniken het klooster Odilienberg bij Roermond als verblijf. Een veilige toevlucht? Van 880 op '81 overwinterden Noormannen in den koninklijken palts te Nijmegen, dien zij met muur en wal omringd hadden. Koning Lodewijk III moest daar zijn eigen paleis belegeren en bereikte slechts, dat zij aftrokken na den rooden haan op het dak gezet te hebben. Tegen het einde der eeuw was Deventer de bisschopszetel en het bleef dit tot 918.

Niet steeds was men lijdzaam, enkele opstanden hadden tijdelijk succes, sommige aanvallen werden afgeslagen, toch werd het voortdurend troosteloozer in het gehavende land. Maar men moest leven; kon het niet zonder, dan maar met den Noorman. Friezen trokken met hem mee, Noormannen bleven hier en daar in ons land gevestigd. In 882 scheen alle uitzicht weg: keizer Karel III verleende aan den zeekoning Godfried het gebied van Rorik, nu overleden. Hij was al gedoopt, hij huwde een natuurlijke dochter van Lotharius II en zat hier geïnstalleerd als Lotharingsch leenvorst; Friesche graven stonden onder hem. Maar zijn plicht tot kustbewaking vatte hij uiterst vrij op. Toen hij evenwel aanstalten maakte om met zijn vrouws broeder Hugo Lotharingen te veroveren, grepen Karel III's getrouwen naar het middel der zwakken, naar list. Het lukte wonderbaarlijk wel: Godfried werd onder een mondgesprek in de Betuwe (te „Herispich") vermoord en alle Noormannen, die zich daar bevonden, omgebracht (885). Met hem verdween de Noormannenstaat en de aantrekking, die deze op de landgenooten in Denemarken oefende. Trouwens de hoofdmacht der Noormannen, al sedert eenige jaren in een leger van duizenden vereenigd, was ten Z. der groote rivieren gebleven, waar een minder intensieve plundering en een oudere beschaving meer te rooven hadden gelaten. Hoe dit groote leger versmolt en ten slotte aftrok (892), ligt buiten ons bestek; eveneens waardoor de eigenlijke Noormannentijd ten einde liep. Een jaartal sluit dien niet af; de aanvallen werden zeldzamer — de laatst bekende zijn van 1006 en '07 — en langzamerhand werd de Noorman weer iemand, die ver was, over de zee.

[1]) Ten Haeff, Diplomat. studien over Utrechtsche oorkk. (Utr. 1913), 18 n. 3.

Literatuur : Vgl. opmerking en opgaven achter § 1. *Annales Bertiniani* (met vervolgen — 882, uitg. in Scr. Rer. Germ. 1883); *Ann Fuldenses* (—882, zelfde uitg. 1891); *Ann. Xantenses et ann. Vedastini* (—900, zelfde uitg. 1909), *Reginonis abbatis Prumiensis chronicon* (—906, zelfde uitg. 1890); S MULLER FZN., *Het oudste cartularium v. h. Sticht Utrecht* (Werken H. G. III, 3; 's Grav. 1892).
SIMSON, *Jahrbücher des fränk. Reichs unter Ludwig dem Frommen* 2 dln. (Leipz. 1874, '76); DÜMMLER, *Gesch. des ostfränk. Reichs*, 3 dln., (2e dr., Leipz. 1887, '88); VOGEL, *Die Normannen und das fränk. Reich* (Heidelberger Abh. XIV, Heidelb. 1906).

§ 4. De liquidatie van het Karolingische rijk (einde 9e begin 10e eeuw).

Men trad niet dadelijk uit een rijk der duisternis in dat van het licht. Werkzaam aandeel aan den moord op Godfried had genomen een Saksische graaf Everhard, na en misschien tengevolge van dien manslag als hertog betiteld, van wiens verwanten omstr. 950 één graaf in Drente en Salland, een ander graaf in Hamaland blijkt te zijn. Aanlegger van het verraderlijke plan wordt evenwel genoemd een ondergeschikte graaf van Godfried zelf, Gerulf. Hem, den stamvader van het z.g. Hollandsche huis, vindt men later nog gevestigd achter „de tallooze takken van onderscheiden wateren en ontoegankelijke moerassen" aan de Rijnmonden en in Kennemerland. Zijn zoon Waltger was graaf in Teisterbant en langs Lek en Holl. IJsel. Van hem weten wij niet veel meer, dan dat hij in 898 genoemden hertog Everhard arglistig gedood heeft. Gewelddadige menschen, bijster ongeschikt voor nationale heldenvereering, die zich op hun wijze ruimte maakten binnen een samenleving, waarin weinig anders dan grove instincten gedijden. Tot Gerulf en Waltger's familie schijnt ook behoord te hebben bisschop Radbod van Utrecht (899—917), maar dan is het een vreemde uitlooper van het rauwe geslacht — hij schreef nog een keurig Latijnsch gedicht —, alleen nuttig voor zijn verwanten, omdat hij een plaats innam, waarop zij liever geen ander zagen. Gerulf en Waltger evenwel zijn van het gewone type der Lotharingsche grooten uit dezen tijd; ten Z. van de Maas vindt men ze in alle variëteiten. De meest bekende is daar graaf Reinier van Henegouwen (later en ten onrechte bijgenaamd Langhals).

De Wfrankische en Ofrankische grooten, die de naastgerechtigde Karolingen op zijde schoven, hadden de automatische werking van het legitimiteitsbeginsel opgeheven; in Lotharingen, waar

leden der heerschersfamilie elkaars aanspraken gedurig betwist en de bevolking zich, zoo goed zoo kwaad, onder plaatselijke machthebbers door den kwaden tijd heen had moeten slaan, verdween het vanzelf sprekende in het koningschap bijkans geheel. Arnulf v. Karinthie, die hier erkend was, versterkte het niet. In 895 bracht hij de Loth. grooten er niet zonder moeite toe zijn onechten zoon Zwentibold als koning aan te nemen. Een breekbare heerschappij, veel te teer voor den onbesuisden jongen man. Weldra lag hij met de grooten overhoop; leider van het verzet werd Reinier van Henegouwen. Tevergeefs trachtte hij dezen in handen te krijgen: Reinier trok zich terug in Durfos (Doeveren?), waar hij gedekt lag achter kronkels van de Maas en moeras (898 en '99). De ontevredenen riepen zelfs Karel den Eenv. te hulp, die tot in Nijmegen kwam, maar hem heeft Zwentibold nog door onderhandelingen kunnen verwijderen. Meester in zijn rijk is hij echter niet weer geworden en toen de grooten in 900 den wettigen zoon van Arnulf, Lodewijk het Kind (899—911) met zeker vertoon van aanhankelijkheid gehuldigd hadden, bleef van den koning van Lotharingen weinig meer over dan een gelukzoeker. Nog een paar maanden heeft hij als een bandietenhoofd met een verloopen gevolg rondgezworven, totdat hij gedood werd (900).

Gewerkt op Lotharingen heeft het gezag van Lodewijk het Kind niet. Het werd niet ontkend, omdat het niet uitgeoefend werd. Toen de koning kinderloos stierf, namen de Oost-Frankische grooten de beschikking over het koningschap aan zich en gaven het niet aan den nog levenden Karoling, Karel den Eenvoudige, maar aan den naastgerechtigden onder de verre Oost-Frankische verwanten, hertog Koenraad van Franken (911—918). Na diens dood passeerden zij Karel nogmaals en kozen hertog Hendrik van Saksen (919—936). Dit nieuwe koningschap behield de vormen en de grootendeels tot pretensien verworden rechten van het Karolingische koningschap, maar hun waardigheid dankten de dragers feitelijk aan keuze en hun macht rustte aanvankelijk op hun stamhertogdom.

De Lotharingsche grooten hadden aan de koningskeuze in 911 niet meegedaan. De meesten erkenden Karel den Eenvoudige als opvolger. Evenwel niet die ten N. van de Maas: in 914 vinden wij graaf Waltger op weg naar koning Koenraad om voor bisschop Radbod bevestiging der privileges van het sticht Utrecht

te vragen. Doch eenige jaren later blijkt, dat de heeren hier afgezwenkt zijn naar Karel van W.Francie. Waltger en bisschop Balderik, de opvolger van Radbod, bezweren in 921 namens hem een vriendschapsverdrag, dat hij met Hendrik I van Duitschland gesloten heeft; Waltger's broeder, Diederik I, laat zich door hem het graafschap van zijn vader Gerulf en waarschijnlijk ook nog het bewind in de Westfriesche gouwen tot aan het Vlie opdragen. De bekende oorkonde van 15 Juni 922, waarin Karel aan Diederik het klooster Egmond met zijn goederen schenkt, is een van de laatste regeeringsdaden van dien koning geweest; kort daarop werd hij door een zijner grooten opgesloten in de gevangenis, die hij niet meer verlaten zou. Drie jaar later, toen Hendrik v. Saksen met een leger in Lotharingen kwam, werd deze daar algemeen als koning gehuldigd.

Het Karolingische wereldrijk was in den grootschen opzet blijven steken: het was den koningen en keizers niet gelukt de verschillende machten in hun gebied gelijk te richten. De koningen van Duitschland zouden het nu opnieuw beproeven en in Lotharingen zou de invoering eener rijksordening de grootste moeite kosten. Men pleegt te betreuren, dat zulke pogingen falen, maar waarom zou men klagen, dat de natuur zich tegen hovenierskunst verzet en haar de baas blijft?

Literatuur: Vgl. na § 3. *Leven van St. Radboud* (uitg. Ter Haar, Bijdr. H. G XXXV 162; andere redactie M. G. SS. XV 569). Verder korte verspreide berichten verwerkt in Lot, *Les derniers Carolingiens* (Bibl. de l'Ec. des Hautes-Etudes, LXXXVII, Par. '87); Eckel, *Charles le Simple* (ald. CXXIV, Par. 1899); Parisot, *Le royaume de Lorraine sous les Carolingiens* (843—923, Par. 1898).

Vanderkindere, *La formation territoriale des principautés belges au M. A.* 2 dln. (Brussel 1902, I 2e dr.); Pijnacker Hordijk, *Lijsten van Utr. prelaten voor 1300* (Ned. Archievenbl. XX, 1911/12,23, ook afzonderl. Gron. 1912. Ook belangrijk voor vroegere en latere bss); Gosses, *De vorming v. h. graafschap Holland* ('s Grav. 1915. Ook Bijdr. Vad. Gesch. V[2], 107, 267).

DE NEDERLANDEN ALS DEEL VAN HET DUITSCHE RIJK.

(begin 10e—einde 11e eeuw).

§ 1. De vestiging der Duitsche koningsmacht in de Nederlanden (10e eeuw).

De Duitsche koningen, die aangrijpingspunten voor hun macht zochten in Lotharingen, moesten wel bij de kerk terecht komen. Een sterke macht, waaraan zij zich konden oprichten, was deze wel niet. De groote abdijen waren door schenking of geweld met hun vermogen, voorzoover dit nog bijeen was, in handen van wereldlijke grooten geraakt [1]). Trouwens ook de kleine kloosters in ons land, die van Egmond en Tiel, waren grafelijk eigendom: het eene van Diederik I, het andere van Waltger. Om hun stoffelijke waarde waren ze begeerd en al mochten de eigenaars ze later weer aan hun vroegere geestelijke bestemming terruggeven, van onmiddellijke verbinding met den koning bleven ze afgesneden.

Minder sterk waren de bisdommen aangetast. Wel hadden deze ook van hun goed verloren; de bisschoppen leefden dikwijls even laag bij den grond als de kringen, waaruit zij voortgekomen waren, maar terwijl leekenabten zeer gewoon waren, kwamen leekenbisschoppen hier niet voor. Invloed op de benoeming der bisschoppen hadden de grooten zeer veel; een feitelijk erkend benoemingsrecht bezat hier nog geen hunner. De bisschoppen nu, ook zij, die van de hoogheid van het geestelijk ambt weinig gevoelden, moesten reeds in hun hoedanigheid van beheerders van kerkelijk goed, wel uitzien naar den heer, die hen tegen de hebzucht der grooten beschermen zou.

De koningen hunnerzijds werden getrokken tot die waardigheidsbekleeders in hun rijk, welke in hun kerkelijk gezag tenminste iets hadden, waarop de wereldlijke machthebbers geen vat konden krijgen; dat hen met dezen in een zekere tegenstelling bracht en, naarmate de wereld zich weer uit stoffelijke zorgen

[1]) Vgl. Voigt, Die karolingische Klosterpolitik u. d. Niedergang d. westfränk. Konigt. (Stutz' Kirchenrechtl. Abh. 90, 91, Stuttgart 1917).

losmaakte, hen daarboven stelde. Hun zorg zou zijn het episcopaat te bevrijden uit de banden, waarin de grooten het vastgelegd hadden en het recht tot aanstelling der bisschoppen weer in handen te krijgen. En als zij deze dan in hun dienst stelden, dreigde niet het gevaar, dat die staatsdienaren hun positie erfelijk zouden maken. Zij konden geen wettige nakomelingschap hebben; hun ambt en wat zij als leen mochten ontvangen, viel bij den dood aan de kroon terug. Aanstelling van gesalarieerde, afzetbare ambtenaren ware beter geweest, maar dit was destijds een oeconomische onmogelijkheid.

Dien weg hebben de koningen niet onmiddellijk en vastberaden ingeslagen, zij vonden hem als den best begaanbaren. Het conflict, dat aan het einde daarvan stond, was nog onzichtbaar. De kerk, die behoefte had aan wereldlijken steun, de staat, die voortdurend vreezen moest de beschikking over zijn organen te verliezen, beide gaven en ontvingen langen tijd in die mate, dat dankbaarheid en dienst tegen elkaar op konden wegen. Bovendien er werd niet gerekend over en weer: onderscheiding van kerk en staat als twee machten naast elkaar is een moderne begripsontleding. De mogelijkheid, dat eens een paus den dienst der bisschoppen voor zich en de kerk zou opeischen, was niet te voorzien; het was nog nooit gebeurd en nu onwaarschijnlijker dan ooit. In 962 liet koning Otto I (936—'73) zich door den paus, die hem te hulp geroepen had, tot keizer van het Roomsche rijk kronen. Als opvolgers van Karel den Groote hadden nu de Duitsche koningen het pausdom, dat zelf tusschen de kleine Italiaansche dynasten moeilijk staande kon blijven, onder hun bescherming, maar tevens in zekere mate te hunner beschikking.

Omstr. 920 heeft een zekere Ricfried — ook wel Dodo genaamd —, graaf in de Betuwe, waarsch. in het Kleefsche, misschien ook elders, de overgebleven Noormannen uit Utrecht verjaagd [1]) en zijn zoontje, bisschop Balderik (918—976), mogelijk gemaakt weer uit Deventer daarheen te verhuizen. De vader hield de hoofdplaats onder zijn hoede; hij en zijn vrouw kozen als laatste rustplaats de St. Salvator, die hun zoon in de verwoeste stad herbouwd had. Het was een aanzienlijk geslacht: een andere zoon is ± 950 graaf in eenige gouwen tusschen Maas en Rijn; een voorvader Ansfried

[1]) Een handelskolonie? Vgl. Bugge, Viertjschr. f. Soc. u. Wirtschgesch., IV 253.

was, naar het schijnt, ook reeds graaf in de Betuwe geweest. Een begin van regeneratie behoefde het nog niet te zijn, dat een voorname familie zich zoo het geteisterde Sticht aantrok. Denkbaar ware, dat dit daardoor een soort dépendance van het familiegoed zou worden: in W. Francie is zoo iets herhaaldelijk voorgekomen. Hier echter liep het anders. Wel hield het geslacht vermoedelijk een zeker beschermheerschap over het bisdom en een „praefect" Godfried, die in 1006 bij een inval der Noormannen in het Sticht de aangewezen man is voor het oppercommando boven de daar gevestigde graven, schijnt een nakomeling van genoemden graaf Ricfried. Doch dan is de willekeurig geschapen schutsmacht gelegaliseerd: de praefectuur is een koninklijk ambt.

Koning Hendrik I was voorzichtig tegenover Lotharingen. Hij liet Gisilbert, den zoon van Reinier van Henegouwen zijn macht, erkende hem als hertog van Lotharingen, gaf hem een van zijn dochters als vrouw. Voor Balderik en de zijnen stelde hij ook een kind als pand beschikbaar; paedagogische overwegingen waren het stellig wel niet, waarom hij zijn zoontje Bruno, een jongen van een jaar of vier, in 929 aan Balderik in het afgelegen en nog onherbergzame Utrecht ter opvoeding gaf. Heeft hij ook gepoogd de Gerulfsfamilie te bereiken? Men krijgt den indruk, dat 's konings toenadering tot Balderik eer een verwijdering heeft veroorzaakt van die heeren, wier graafschappen geheel binnen het bisdom gelegen waren. Maar de juiste kennis der verhoudingen ligt achter het stilzwijgen der bronnen verborgen.

In 939 viel Gisilbert openlijk van koning Otto I af. Een leus lag voor de hand: trouw aan Lodewijk van Overzee, een zoon van Karel den Eenv., een Karoling dus, die thans een schijn van gezag in W.Francie bezat. Vastberadenheid en krijgsgeluk dienden Otto, Gisilbert verdronk in den Rijn bij een overval (939). Zijn zoontje kwam in 's konings macht en stierf, voordat zijn leeftijd hem gevaarlijk kon maken. Twee neven, graven van Henegouwen en Leuven, die zelf en wier nakomelingen steeds, openlijk of in stilte, den opstand tegen de Duitsche koningen volhielden, konden geen leiding geven aan een algemeen verzet. Met het bestuur van Lotharingen werden nog verschillende proeven genomen; de meest eigenaardige was die, waarbij Bruno, boven genoemd, als aartsbisschop van Keulen en hertog van Lotharingen, geestelijke en wereldlijke macht in één hand vereenigde (954—'65). Bestendigd

werd ze niet, al lag ze volkomen in de lijn der koninklijke staatkunde; het toeval, dat er een volmaakt betrouwbaar prins van den bloede beschikbaar voor was, had ze mogelijk gemaakt.

Lotharingen overigens, met zijn ethnologische en geographische verscheidenheid, met zijn reeds traditioneele machtsversnippering, was geen land voor experimenten in het groot; het was een terrein voor een kleine, geduldige staatkunde. Daarbij is het Waltger's nakomelingen slecht vergaan. In een aantal oorkonden sedert 944 schenkt de koning aan het bisdom verschillende goederen w.o. het klooster van Tiel en den tol te Muiden, die vroeger aan Waltger, diens zoon Radbod en een hem blijkbaar verwanten graaf Hatto behoord hadden. En één der stukken (vóór of in 950) spreekt van Hatto's hoogverraad. Deze tak van het Friesche gravengeslacht is afgestorven.

Veilig voor den koning zaten Gerulf's afstammelingen in het gebied aan de kust, een smalle strook tusschen Maas en Vlie — Waterland en Amstelland behoorden er niet toe, Vlaardingen werd als buitenpost aangelegd, — gedekt door de zee en door uitgestrekte moeren, waardoor enkele breede wateren liepen, zelve reeds een verschrikking voor een leger. Koningstrouw gaf hun geen gerustheid. Diederik (II?) staat in 939 genoemd onder Gisilbert's partijgangers, naar het Z. zochten zij hun verbindingen. Diederik II, vrij zeker gehuwd met een dochter van Arnulf van Vlaanderen, vindt men herhaaldelijk vermeld in Vlaamsche oorkonden; zijn zoon heet Arnulf van Gent naar zijn geboorteplaats (niet naar een graafschap of burggraafschap!); hij zelf ontvangt nog in 969 een bosch in eigendom van Lotharius van W.Francie. Maar kort daarop is het gelukt den onaantastbare te winnen. En hij werd gewaardeerd! Zijn jongste zoon Egbert maakte als geestelijke een reusachtige carrière; van 975—'76 was hij kanselier, daarna aartsbisschop van Trier. De oudste, Arnulf, werd door een huwelijk gehecht aan den koninklijken kring; de zwager van zijn vrouw, Liudgarde van Luxemburg, werd — maar dat was toen nog niet te voorzien — later keizer Hendrik II. De oude graaf kreeg op het laatst van zijn leven nog allerlei leengoed in eigendom.

Toen Balderik in 976 stierf, was hij een man uit een reeds lang afgesloten staatkundige periode. Otto II (973—'82) zond een hofambtenaar, den oudkanselier Folcmar (alias Poppo, 976—'90),

als opvolger. Deze kreeg geen koningszoon in Utrecht ter opvoeding, maar een oproerige hertog werd er onder zijn toezicht geïnterneerd als in een welvertrouwde stad. Wij hebben een registertje van de lichting, die Otto II in 981 uit Lotharingen naar Rome nagezonden moest worden; „Diederik (II) heeft zijn zoon te sturen met 12 man", staat er [1]). Het land leek deel van een Duitsche rijksprovincie geworden.

Literatuur: Vgl. vorige opgave. Iets in *Vita sti. Adalberti* (uittreksel M. G. S.S XV 599. Vgl. PIJNACKER HORDIJK, Bijdr. Vad. Gesch. IV[1] 153); *Egmondsch gravenregister* (uitg. FRUIN in Bijdr. Vad. Gesch. III[5] 187). Behalve enkele regels uit annalen dienen oorkonden: Du. keizers- en koningsoork. in *M. G. Diplomata regum et imperatorum Germ.* 4 dln. (—1030 Hann. Berl. 1879—1909). Die van het bisdom Utrecht opgegeven bij BROM, *Regesten van oorkk. betr. het sticht Utrecht,* 2 dln. (694—1301, Utr. 1908. Toevoegsels v. S. Muller Fzn. in Versl. omtr. 's Rijks oude archieven, XXXV, 303), *Register v. Overijs. oorkonden* uitg. d. d. Vereen. t. beoef. v. Overijss. Regt en Gesch. (797—1786, Zwolle 1873 vlgg.); de pauselijke voor Utrecht gedrukt BROM, *Bullarium Trajectense,* 2 dln. ('s Grav. 1891, '96). Voor Holland en Zeeland: V. D. BERGH, *Oorkondenb. v. Holl. en Zeel.* 2 dln. (715—1299, Amst. 's Grav. 1867—'73) met *Supplement* van DE FREMERY ('s Grav. 1901).

Algem. Duitsche geschiedenis: GIESEBRECHT, *Gesch. der deutschen Kaiserzeit* I (5e dr. Leipz. 1881). Chronologische verwerking van alle materiaal in *Waitz, Heinrich* I (in Jahrbücher d. deutschen Geschichte, 3e dr. Leipz. 1885); KÖPKE—DÜMMLER, *Kaiser Otto der Grosse* (alsv. Leipz. 1876); UHLIRZ, *Jahrbücher des deutschen Reiches unter Otto II und Otto III* (alsv. Leipz 1902); LAUER, *Le règne de Louis IV d'Outre-Mer* (Bibl. de l'Ec. des hautes Et. CXXVII, Par. 1900).

§ 2. Vorming van den bisschoppelijken staat. (11e eeuw).

A. *Het binnenland.*

Toen bisschop Boudewijn I van Utrecht (991—'95), ook weer een vreemdeling, gestorven was, had men niet terstond een geschikten opvolger, die een kerkelijk ambt kon voeren en voldoende thuis was in de wereld om hier staatkundig toezicht te houden. Eindelijk vond men iemand buiten den gewonen kring, n.l. graaf Ansfried. Hij was nog met Otto I naar Rome geweest en had als graaf van Hoey gedurig te velde gelegen tegen Lambert v. Leuven, den stamvader der latere Brabantsche hertogen, en diens trawanten. Nu had hij met de wereld afgerekend. Zijn graafschap had hij met 's keizers goedvinden aan het sticht Luik gegeven — het eerste voorbeeld van de overdracht van een graafschap aan een bisdom —, zijn goed had hij gebruikt voor de stichting en doteering van het klooster Thorn (bij Roermond), waar zijn vrouw reeds begraven lag en zijn dochter abdis was. Zelf wilde hij mon-

[1]) M. G. Constitutiones, I 436.

nik worden. Maar de keizer heeft op de levensrest van den trouwen dienaar beslag gelegd voor zijn bisdom Utrecht (995—1010). Ten slotte zijn den ouden man zijn neigingen toch te sterk geworden; hij trok zich terug in een klooster, Hohorst bij Amersfoort, waar hij na eenige jaren van zelfkastijding en verootmoediging in een reuk van heiligheid stierf. Een heilige op den bisschopsstoel, men was dat niet gewoon, en er waren, die er mee spotten. Niet dat vroomheid gemeenlijk den bisschoppen ontbrak; wij hebben geen recht hun die te ontzeggen. Enkele waren er nog geleerd bij. Maar het bisdom vroeg toch meer mannen van de daad. Het blijkt uit het levendig verhaal van een tijdgenoot, Alpertus Mettensis, die in ons land woonde onder de bisschoppen Ansfried en Adelbold (1010—'26).

Het huis van Everhard (zie bov. blz. XL), dat bij zijn graafschappen ten O. v. d. IJsel ook nog belangrijke bezittingen naar het W. en Z. verworven had, was in de manlijke lijn uitgestorven. De laatste manlijke afstammeling had ook een deel van zijn vermogen besteed aan den bouw van een klooster, de abdij Elten, waar zijn jongste dochter abdis was. De oudste, Adela, een soort Lady Macbeth, was in tweede huwelijk getrouwd met een graaf Balderik, die daardoor een der rijkste vorsten aan den Neder-Rijn werd. Naast hem kon daar slechts staan een graaf Wichman. Doch boven beide stond in waardigheid de oude praefect Godfried (zie bov. blz. XLV) en alle twee aasden ze op de praefectuur: Balderik toch was de neef, Wichman de schoonzoon van den praefect en diens eigen zoon was simpel. Van al dezen vertelt Alpertus licht kwaadsprekerig, maar onderhoudend. Geen groote geschiedenis: twisten over het Eltensche kloostergoed, een praatje, dat de overleden abdis door haar zuster vergiftigd zou zijn, een overval van het klooster door Balderik met gewapenden, belegeringen van kleine sterkten met geringe benden, hinderlagen, de benoeming van Balderik tot praefect, de vermoording van Wichman op last van Adela, gemeenschappelijk strijd der grooten tegen het echtpaar, Adela's hardnekkige verdediging en ten slotte in 1018 hofdag van keizer Hendrik te Nijmegen, waar Balderik uit ambten en goed gezet wordt; 3 jaar later is hij gestorven als een vergeten man.

Adela, een virago, valt buiten de gemeene maat, maar verder zijn de menschen niet bijzonder en evenmin, wat zij beleefden.

Ja, ons lijkt dat ongewoon, wij leven omheind door ordemaatregelen en onder voortdurende politiebewaking. Maar zoodra de kronieken uitvoeriger worden, geven zij elders een kijk op gelijke verhoudingen. Uit het heele verhaal blijkt van een behoorlijken eerbied voor den keizer, maar slechts nu en dan was deze voor een paar dagen op zijn palts te Nijmegen of zijn huis Lofen te Utrecht. De grooten gingen nogal eens op hofvaart, en men zag er niet tegen op daarvoor dagen lang te rijden door bosch en hei, maar veel bleef overgelaten. Dikwijls marcheerde het, soms was er krakeel als in een gezin, waar de moeder van de deur is. De toenmalige maatschappij kon een onzeker gezag en een fluctueerende orde verdragen. Vernielingen tengevolge van de kleine veeten waren licht herstelbaar; met de eigengebouwde, schamele woningen en het sobere huisraad ging weinig waarde verloren; grond was destijds de rijkdom en deze was onverwoestbaar. Grootendeels echter gingen de twisten buiten de lagere bevolking om. Het waren kleine troepjes, die vochten, en zij die het niet houden konden, zochten zelden den heldendood; de vestinkjes — geen edelman woonde nog op een steenen huis — werden gewoonlijk na enkele dagen belegerens overgegeven of onneembaar geoordeeld; het menschenverlies kwam niet in aanmerking naast de geweldige opruiming, die hongersnood en epidemiëen telkens hielden.

De som van de gebeurtenissen dezer jaren was evenwel geenszins onbelangrijk. Heel wat aan goed en hoogheidsrechten viel opnieuw te vergeven. Een deel van Balderik's nalatenschap is door Hendrik II (1002—'24) of Hendrik III (1039—'56) geschonken aan twee Vlaamsche broeders, Gerard en Rutger, vreemdelingen in deze streek, maar van beproefde trouw. De een vestigde zich te Wassenberg (Z.O. van Roermond), de ander te Kleef. Het zijn de stamvaders der graven van Gelre en van Kleef. Een ander deel kwam aan het sticht Utrecht.

Adelbold had duidelijk getoond, dat de praefectuur hem hinderlijk was. Ze is blijkbaar opgeheven: het Sticht was al lang politiek mondig geworden. Bezat de bisschop misschien reeds andere regeeringsmacht, dan die voortvloeide uit de immuniteit?[1] Wij weten slechts, dat Ansfried de rechtsmacht in Bommel ontvangen had. Maar in de oorkonden beginnen de groote schenkingen pas

[1]) Een hypothese hierover bij Oppermann, Westdeutsche Zs. XXVII, 239; gewijzigd ald. XXVIII, 160.

met een van 1024. Het bisdom kreeg toen het graafschap Drente (over den omvang bov. blz. XXVII). De giftbrieven zijn overigens niet zoo volledig bewaard, dat wij de daarin vermelde graafschappen aan elkaar kunnen passen, maar men mag aannemen, dat de bisschoppen tot ± 1060 vóór en na de grafelijkheid ontvangen hebben zoo ongeveer in wat later Over- en Nedersticht heette, benevens in Teisterbant (1026) en de Veluwe. De verwachting was toen niet ijdel meer, dat het gansche bisdom eens een staatkundige provincie zou zijn, waarin de bisschop als keizerlijk stadhouder met eigen ondergraven of lagere ambtenaren het bewind zou voeren.

Literatuur : Voornamel. ALPERTUS METTENSIS, *De diversitate temporum* (met inleid. in facsimile uitg. door PIJNACKER HORDIJK in Codices Graeci et Latini, Leid. 1908, door HULSHOF in Werk. H. G. III, 37, Amst. 1916); THIETMAR V. MERSEBURG, *Chronicon* (—1018 in Scr. Rer. Germ. 1889), *Vita Meinwerci ep. Patherbrunnensis* (M. G. SS. XI, 104); *Annales Rodenses* (M. G. SS. XVI) 693. Oorkonden in *Oudste Cartularium* (zie bov. XL) en SLOET, *Oorkondenb. van Gelre en Zutfen* (673—1288, 's Grav. 1872). Vgl. BROM's *Regesten*(bov. blz. XLVII).

VANDERKINDERE a. w. (bov. blz. XLII). Materiaal chronol. bewerkt in HIRSCH, USINGER, PABST, BRESSLAU, *Jahrb. d. deutschen Gesch. u. Heinrich II*, 3 dln (Leipz. 1862—'74); BRESSLAU, *Jahrb. .... u. Konrad II*, 2 dln. (1879, '84); STEINDORFF, *Jahrb. .... u. Heinrich III*, 2 dln. (1874). Verder DE GEER VAN JUTFAAS, *Een paar bladz. uit de Utrechtsche gesch.* (Bijdr. Vad. Gesch. III[9] 44); OPPERMANN, *Untersuchungen z. Gesch. von Stadt u. Stift Utrecht* (Westdeutsche Zs. XXVII 185, XXVIII 155).

B. *Het westelijk kustland.*

De keizerstaat liet zich moeilijk modelleeren. Groote zwarigheden gaf de westelijke rand. Aan de uiterste grens in het Z.-W. zat de graaf van Vlaanderen, Fransch vazal, die naar O. en N. de uitbreiding zocht, welke het hechte Normandië hem naar het Z. ontzegde. Hij had een begrijpelijk verlangen naar de vruchtbare eilanden, die naar het N. de voortzetting van zijn graafschap vormden tot aan de Schelde, d. i. de tegenw. O.-Schelde: de Hont was nog geen „Westerschelde". In 1012 schonk Hendrik II ze hem, maar de mildheid was afgedwongen en geen dankbaarheid was haar loon. Moeizame veldtochten noch de oprichting van een paar markgraafschappen konden verhinderen, dat ten slotte ook het overige rijksland daar aan Vlaanderen gelaten moesten worden (*Rijks*vlaanderen tegenover *Kroon*vlaanderen).

Verder naar het N. de Friesche graven. De eigenaardige gesteldheid van hun land had henzelf in last gebracht. Ten N. en O. van Rekere en Zijpe, waar hun gebied tot het Vlie wegbrokkelde in een

aantal eilanden, was de bevolking weerbarstig. Pas Diederik I schijnt door opdracht van Karel den Eenv. het grafelijk gezag over haar verworven te hebben. Een gezag in naam misschien. In 993 is Arnulf (988—'93) bij Winkel tegen de W.-Friezen gesneuveld. Nog bijna 3 eeuwen lang hebben deze streken in een staat van tusschenpoozenden opstand verkeerd. Arnulf's vrouw was blijkbaar zelfs nauwelijks in staat het overblijvende deel voor haar zoontje te bewaren. Doch haar zwager Hendrik van Beieren werd in 1002 koning, en in 1005 heeft deze een expeditie ondernomen om de onderzaten tot gehoorzaamheid te brengen.

Diederik III (993—1039) echter heeft als meerderjarige zijn oom dien dienst niet door volgzaamheid vergolden. Friezen waren begonnen een wildernis aan de Merwede — oudtijds ook de naam voor de huidige Noord en Nieuwe Maas — te ontginnen. Diederik nam het nieuwland onder zijn gezag en bouwde dicht daarbij, te Vlaardingen, een kleine sterkte. Hiermee legde hij niet alleen de hand op een stukje grondgebied, maar ook op een belangrijken waterweg. Ongev. aan den Z.W.hoek van het tegenw. IJselmonde vloeiden destijds Maas en Waal ineen, die even noordelijker, met de Merwede vereenigd, één breeden riviermond vormden. Een aantal bisschoppen en abten klaagden over schending van hun jacht- en vischrechten in de Merwedestreek, kooplieden van Tiel over bemoeilijking van het verkeer met Engeland en op den rijksdag van Nijmegen in 1018 beval de keizer, dat hertog Godfried I van Lotharingen met troepen van den aartsbisschop van Keulen en de bisschoppen van Utrecht en Luik zou opruimen, wat daar in het W., op de grens van land en water den rechthebbenden tot last was. Men kent den afloop: het aarzelend optrekken van het ontscheepte leger in het met slooten doorsneden land, de paniek en de dolle vlucht naar de schepen. De graaf kon nog net voorkomen, dat de reeds omsingelde hertog ook gedood en de bloedschuld, die de beklemmend groote zege reeds op hem laadde, noodeloos verzwaard werd. De hertog werd vrijgelaten op belofte, dat hij den keizer en anderen van wraak zou doen afzien (1018).

In alle kronieken en jaarboeken van dien tijd hangt de naklank van de ontsteltenis, die deze gebeurtenis wekte, en drie tijdgenooten hebben ze beschreven. Lateren hebben ze oververteld en misleid door den naam Merwede, hebben ze alles uit de omgeving van Vlaardingen naar die van Dordrecht overgebracht en verzonnen

mededeelingen over de stichting dier stad en van een tol aldaar toegevoegd.

Een blijvende toestand van evenwicht ontstond niet. Gestadig schoven de graven de grens van hun gebied op langs de Maas het land in. Onder koning Hendrik III had Diederik IV (1039—1049) de splitsing van de Maas bij Heusden bereikt. Een krijgstocht van den koning had eenig succes: de graaf moest, hetgeen hij zich aangematigd had, opgeven (1046). Doch in het volgende jaar spande hij reeds weer samen met Godfried II van Opper-Lotharingen, die ook naar het bezit van Neder-Lotharingen trachtte, en Boudewijn V van Vlaanderen, en plunderde bezittingen der bisschoppen van Utrecht en Luik. Een nieuwe expeditie had nog kortstondiger gevolg. De koning veroverde Vlaardingen en Rijnsburg, maar op den terugtocht werd het leger aanhoudend verontrust door de Friezen met hun lichte vaartuigen. Als een vluchteling kwam de koning terug; Godfried verbrandde den palts te Nijmegen achter hem. Het bleef hier een kwade hoek, waaruit nooit goed nieuws kwam, een gevaarlijk waterland, waar een boosaardig slag van graven zat: de „graven (soms markgraven) van Vlaardingen".

In den winter van 1049 maakte strenge vorst het land toegankelijk en de bisschoppen van Utrecht, Luik en Metz konden Diederik IV overvallen. Hij werd gedood; „door de rechtvaardige wraak Gods", zegt met verademing een tijdgenoot. Bij „Thuredrech" verhaalt een Egmondsch annalenwerk; het is de eerste maal, dat de naam Dordrecht voorkomt. Zijn broer Floris I volgde op, maar deze werd in 1061 te Nederhemert vermoord.

Nu kon men opredderen. 30 April 1064 schonk Hendrik IV (1056—1106) aan het bisdom „de volle grafelijke rechten in Westflinge en aan de boorden van den Rijn, die graaf Diederik bezeten had" „met alle toebehooren", w. o. de abdij Egmond. Alles dus, waarop de graven naar 's koning opvatting recht gehad hadden; voor de rest was geen overdrachtsoorkonde noodig.

Maar achter den gevallen vijand stond weer een nieuwe. Een van de zoons van Boudewijn v. Vlaanderen, de latere Boudewijn VI, had reeds door een huwelijk het graafschap Henegouwen verworven; een jongere zoon, Robert (de Fries), was in 1063 getrouwd met Gertrude, de weduwe van Floris I. Dreigend drong de machtsbegeerte van beide gravenzoons naar het O. en N. in het rijk op. Robert, een ondernemend man met een avontuurlijk verleden,

had reeds van zijn vader Rijksvlaanderen, waarbij de Zeeuwsche eilanden, ontvangen en met geweld zijn heerschappij gevestigd in Walcheren, waar bepaaldelijk Middelburg zich tegen hem verzet had. Wel had hij persoonlijk geen rechten op het noordel. graafschap, maar als stiefvader en voogd van Gertrude's zoon Diederik (V) was hij uiterst hinderlijk voor de doorvoering der koninklijke staatkunde in de Nederlanden. Het schijnt, dat bisschop Willem (1054—'76; na Bernold: 1027—'54) het hem toegewezen graafschap niet in bezit heeft kunnen nemen. Hij moest nog zijn kans afwachten.

Ze kwam, toen Boudewijn VI na een korte regeering (1067—'70) gestorven was. Hij liet Vlaanderen en Henegouwen elk aan één zijner twee minderjarige zoons na, maar tusschen hun moeder en hun oom Robert brak twist uit over de voogdij. De gravin-weduwe zocht hulp bij de beide leenheeren van Vlaanderen en Henegouwen, Philips I van Frankrijk en Hendrik IV van Duitschland. De laatste maakte gebruik van de gelegenheid om Henegouwen onder vertrouwd toezicht te plaatsen: de bisschop van Luik kreeg het in leen en zou het in achterleen geven aan den jongen graaf (1071). Tevens kon nu Robert, die voorloopig den ruggesteun van Vlaanderen miste, uit het Friesche graafschap gedreven worden. Godfried III van Lotharingen (= G. met den Bult), een man door persoonlijke trouw aan het koningschap verkleefd, drong er met bs. Willem binnen en verjoeg Robert (1071). Het volgend jaar kwam hij nog eens en het plunderende leger trapte het verzet tot in de verste hoeken uit. Eindelijk dus. Ja, eigenlijk haperde nog iets: in 1071 was in Vlaanderen een opstand tegen de gravinwed. uitgebroken, waarin haar zoon omkwam en Robert het graafschap vermeesterde. Ondenkbaar was, dat hij de belangen van zijn stiefzoon vergeten zou.

Het had buitensporige moeite gekost het spartelende landje aan de lijn te leggen. Een armelijk gewest anders, hier en daar amper bewoonbaar, waar de grond nergens zijn gaven te geef had; met veel water en scheepsvervoer en toch zonder veel handelsverkeer; verstoken van alle voornaamheid; maar een land, waar men den vijand uit kon houden, doch niet opgesloten was, waar een staatje zich zelf kon zijn, en dat tot ontwikkeling zou brengen, wat het meest eigenaardig Nederlandsch was.

Literatuur : Als bij A. Verder voorn. *Gesta epp. Cameracensium III* (M. G. SS.

VII 465); HERMAN V. REICHENAU, *Chronicon* (—1054 M. G. SS. V 125); LAMBERT VAN HERSFELD, *Annales* (—1077; in Lamperti mon. Hersf. opera, Scr. Rer. Germ. 1894); SIGEBERT V. GEMBLOUX, *Chronicon* (—1111, M. G. SS. VI, 356 *Annales Egmundani* (Werk. H. Gen. N. Serie 1, naar M. G. SS. XVI. 442) alle op enkele jaren en doorloopend BEKA, (boven blz. XXVII).

KLUIT, *Historia critica comitatus Hollandiae et Zeelandiae* I 2 (Middelb. 1779) 33—99; POELMAN, *De verovering van het Merwedegebied door graaf Dirk III* (Bijdr. Vad. Gesch. IV[8], 349); GOSSES, *Vorming* (boven blz. XLII).

C. *Het noordelijk kustland.*

In de 11e eeuw was Westerlauwersch Friesland de naweeën van den Noormannentijd te boven. Het lijkt dan de meest welvarende streek van Nederland, Ongewoon groote hoeveelheden penningen, door den handel verspreid, zijn tot op verren afstand vandaar o.a. in Polen en Rusland opgedolven. Ze zijn geslagen in Stavoren, Bolsward, Leeuwarden en Dokkum, en dragen de namen van Liudolf, Bruno en Ecbert, alle graven van Brunswijk. De bevreemding, hier Brunswijksche muntheeren aan te treffen, heeft genealogisch aangelegde onderzoekers familiebanden doen vlechten tusschen Friesland en Brunswijk, maar deze missen nog alle wetenschappelijke hechtheid. Veel meer overigens dan dat in Friesland die Brunswijkers graaf geweest zijn weten, wij niet: wij kennen hun lotgevallen daarbuiten en slechts de terugwerking, die deze hier gehad hebben.

Ecbert I (1057—'68) behoorde tot de rijksgrooten, die in 1062 onder aartsbs. Anno van Keulen den onmondigen koning aan zijn moeder ontvoerden. Maar reeds in 1063 werd aartsbs. Adalbert van Bremen aan het hof oppermachtig, die zijn invloed behield, totdat in 1066 de vorsten den jongen koning dwongen den gunsteling van zich te doen. Van dit alles merkt men ook in Friesland beoosten Lauwers. Adalbert, die in 1056 de grafelijkheid in Fivelgo en Hunsego verkregen had, doch ze met moeite uit handen van Ecbert I had gehouden, verloor ze in 1066 aan hem.

Sterker deden zich in ons land de schommelingen gevoelen, die gevolg waren van markgraaf Ecbert II's — zijn vader was in 1068 markgraaf van Meissen geworden — deelneming aan de opstanden in Saksen. Men leest ze af uit een tabel. In 1073—'75: oproer der Saksen; verbeurdverklaring van Ecberts goed; 1077: schenking van het graafschap Stavoren aan het bisdom Utrecht. In 1081: onderwerping aan den koning, en teruggave van het verbeurde, behalve Stavoren. In 1085: samenzwering; opnieuw confiscatie; 1086:

toewijzing van de graafschappen Oostergo, Westergo en Islego (ligging onzeker) aan het Sticht. Daarna weer verzoening en restitutie, met uitzondering van Islego. Wederom rebellie in 1088; nogmaals verbeurdverklaring; 1089: herhaalde gift van Oostergo en Westergo aan de Utrechtsche kerk. Men verbaast zich niet, dat bs. Koenraad (1076—'99) in de laatste oorkonde de toezegging ontving, dat beide graafschappen niet weer teruggenomen zouden worden, zelfs niet door den keizer zelf „al mocht hij het willen".

Toch heeft deze het gedaan. In 1101 kwam Hendrik de Dikke met zijn vrouw, een zuster van Ecbert II, in Friesland om de vroegere graafschappen van zijn zwager, die de keizer hem verleend had, te aanvaarden. Ditmaal lieten ze zich niet van hand tot hand geven. De inwoners, ook ridders door bs. Burchard (1100—'14) gezonden, gaven hem zulk een gevoel van onveiligheid, dat hij geraden achtte naar de zee te vluchten. Toen hij ze bereikt had, werd hij door schippers gewond en in het water geworpen. Eenige weken later dreef zijn lijk aan [1]).

De bisschop behield hier de grafelijkheid, maar ze werd als een dood ding, ergens buiten het land in bewaring gegeven en waarover men daarginds haspelde. Te niet gegaan is die over de gouwen tusschen Lauwers en Eems. Het laatste bericht is, dat omstr. 1075 Ecbert II nog graaf in Hunsego en Fivelgo was. Daarna is het land ontglipt aan de rijksorganisatie, waaronder het vóór drie eeuwen gevat was.

Literatuur : Adam v. Bremen, *Gesta pontificum Hammaburgensium* (3e dr. d. Schmeidler in Scr. Rer. Germ. 1917). Oorkonden met betr. tot het Sticht vgl. bov. blz. xlvii; over Friesland bew. Lauw. Schwartzenberg, *Gr. Placcaat- en charterboek van Vriesland*, I (—1499, Leeuw. 1768), Colmjon, *Register van oorkonden, die in het Charterb. v. Friesl. ontbreken* (—1400, Leeuw. 1883); over Friesl. beo. Lauw. Blok, Feith, Gratama, Reitsma en Rutgers, *Oorkondenb. v. Groningen en Drente*, 2 dln. (—1405, Gron. 1896, '99).

Meyer v. Knonau, *Jahrb. d. deutschen Reichs u. Heinr.* IV *u. Heinr. V* 7 dln. (Leipz. 1890—1909), dl. I—V; Böttger, *Die Brunonen* (Hann. 1865).

D. *De bisschop van Utrecht omstr. 1075.*

Met den giftbrief van 1089 zou men het Sticht als staatkundige schepping voltooid kunnen achten; nieuw gebied heeft het niet meer ontvangen. Of bs. Koenraad de oorkonde met die gedachte

[1]) Jaekel, Grafen v. Mittelfriesl. 130. In 1107 gaf Hendrik V aan gr. Hendrik v. Zutfen in leen een graafschap „Friesland", dat hij „vrij in zijn hand had". Ligging van het graafschap en gevolgen der gift zijn beide onbekend.

in het Domarchief neergelegd heeft? Hij wist reeds, dat de zorg om het verkregene te behouden grooter zijn zou dan de moeite om het te verwerven en er was reeds verloren gegaan. En keizer Hendrik IV? Hij lag met het pausdom in onverzoenlijken strijd om het Duitsche episcopaat voor den rijksdienst te behouden.

Evenwel ruim genomen kan men zeggen, dat Nederland thans het Sticht was en Utrecht de hoofdstad. Balderik's eenvoudige domkerk was in 1017 afgebrand, Adalbold had een nieuwe St. Maartenscathedraal gebouwd naast de oude St. Salvator, nu Oudmunster. Onder Bernold verrezen nog twee kapittelkerken, St. Pieter en St. Jan. De monniken uit Ansfried's kloostertje Hohorst waren gevestigd te Utrecht in de groote St. Paulusabdij. Bs. Koenraad heeft nog de St. Marie als vijfde aan de reeds bestaande kapittelkerken toegevoegd. Utrecht moet reeds iets geleken hebben op de stad van latere afbeeldingen met haar talrijke torens en hooge kerkdaken. Maar de groote steengewassen moeten nog wat kaal gestaan hebben, zonder de wortelroset van een dichte burgerlijke vestiging aan hun voet, want de stad, al ontwikkelde zich de handel er, was nog hoofdzakelijk woonplaats eener steeds talrijker clerezie met haar personeel. En ver boven deze, ook reeds eenigszins afgescheiden van haar, stond als geestelijk en wereldlijk vorst de bisschop. De tijd was verre, dat hij met zijn Domkapittel samen woonde als in één gezin, al lang had hij een eigen palatium.

Achteraf bezien was het hoogtepunt der staatkundige heerlijkheid geweest onder bs. Willem (1054—'76). Waarschijnlijk stamde hij, anders dan de overige bisschoppen der 11e eeuw, uit een in de Nederlanden gevestigd geslacht, maar toch uit een van beproefde koningstrouw. Zijn vader was vermoedelijk Gerard v. Wassenberg (bov. blz. XLIX), ook graaf in Teisterbant; een Diederik, genoemd als graaf in de Veluwe, mag men voor zijn broeder houden. Doch wat een verschil: in het begin der 10e eeuw beschikten zulke graven over het bisdom, nu hielden zij hun graafschappen van den bisschop. Een man van studie, maar geen stille geleerde. Hij behoort geheel bij de voorname prelaten, die in 1064 met groot gevolg en volle statie een opzienbarende, mondaine bedevaart ondernamen naar het Heilige Graf en was daarbij een der eersten om naar het zwaard te grijpen, toen Arabische roovers afkwamen op de wereldsche pelgrims. In 1076, als de strijd tusschen Hendrik IV en paus Gregorius VII acuut wordt, is hij aldoor aan 's konings

zijde. Hij vertoont de trekken van den in later eeuwen zooveel voorkomenden bisschop-eerste minister, onbevreesd zelfs voor de kerk als het gaat om de handhaving van het staatsgezag. Op den rijksdag te Worms noopt hij de aarzelende bisschoppen om de afzetting van Gregorius te onderteekenen, en, als Paschen d. a. v. te Utrecht de bss. van Toul en Verdun de verantwoordelijkheid der hun toegedachte handeling blijken ontvlucht te zijn, spreekt hij voor het hoofdaltaar in den Dom den ban over den paus uit. Een maand later is hij onverwachts gestorven. Den kerkelijken scheen dit een straf des hemels.

In het begin van '76 had een schuit hertog Godfried m. d. Bult doodelijk gewond naar Utrecht gebracht; een dienaar van gr. Diederik V had hem verraderlijk de kwetsuur toegebracht, waaraan hij in Febr. is overleden. Het hertogdom had in Lotharingen meestal ontbindend gewerkt; onder dezen hertog was het een gezagscheppende macht voor het koningschap geweest. Met den dood van dezen trouwen man is het als zoodanig uit de historie verdwenen.

Willem's opvolger Koenraad, haastig aangesteld, voorloopig meer wereldlijk bewindvoerder dan bisschop — pas in 1085 is hij als zoodanig gewijd — zag dadelijk de reactie op zich aankomen. Juni '76 trok Diederik V met steun van zijn stiefvader uit ter herovering van zijn' graafschap. De sterkte te IJselmonde, waar Koenraad zich bevond, werd veroverd en verbrand, hijzelf gevangen genomen. Vermoedelijk heeft Diederik den bisschop het leenheerschap over zijn graafschap gelaten.

De gebeurtenissen van 1076 waren meer teekenend nog dan beslissend. Zij duidden aan, dat de samensmelting der onderscheiden Germaansche stammen en stamdeelen in één staat den Duitschen koningen evenmin gelukken zou als den Karolingen de vereeniging van Germaansche en Romaansche volksgroepen onder één imperium. De kerkelijke vorstendommen stonden opgericht en zij zouden dat blijven, maar de zware overkapping van een rijksgebouw zouden ze niet dragen.

Literatuur : MOLL, *Kerkgeschiedenis,* II[1] hfdst. 2. Verder als bov.

DE ONTVOOGDING DER KLEINE VORSTEN.

(± 1100— ± 1250).

Het streven naar hervorming der kerk, gewoonlijk de Cluniacenser beweging genoemd, dat beoogde haar te bevrijden van het wereldsche, dat haar aanhing, was door de Duitsche keizers zelf bevorderd. Zij hadden de kloosters helpen zuiveren van lieden, die niet geneigd waren zich van aardsche begeerten af te wenden, en er toe meegewerkt, dat kerkelijke ambten kwamen aan personen, wien de vervulling van hun geestelijke taak ernst was. Het verhoogde besef van haar roeping had echter bij de geestelijkheid ook een gevoel van waardigheid gewekt, dat de staatsvoogdij, waaronder zij stond, minder verdragelijk maakte. Toen de hervormingslust ook tot het pausdom doorgedrongen was, heeft dit zich eerst in Italië vrij zoeken te maken. 's Keizers overmacht was den paus hier begrijpelijkerwijs het hinderlijkst en een algemeene weerzin tegen de Duitsche overheersching kwam hem er te hulp. Onder Gregorius VII sloeg de strijd naar Duitschland over. Deze paus, van zins de aanspraken, die zich uit het stedehouderschap Christi lieten afleiden, ten volle te verwezenlijken, heeft den regel, dat geen leek kerkelijke ambten vergeven mocht, verscherpt en tegen het keizerschap gewend. Het recht tot verleening (investituur) van het bisschopsambt werd den keizer (of koning) op straffe van den kerkelijken ban ontzegd (1075). Tegenover elkaar stonden voortaan een reeds eeuwenheugende practijk, dat koningen en keizers de hoofden der rijkskerken (bisdommen en rijksabdijen) benoemden en een recht der kerk op onafhankelijkheid, bewijsbaar uit evangelie en oude traditie. De keizer streed voor het bestaan van zijn rijk — want dit rustte grootendeels op de bisschoppen —, de paus voor de verheffing der kerk boven de wereld. In dien strijd om het Duitsche episcopaat kon geen van beide volkomen overwinnen. Kerkelijk en wereldlijk gezag der bisschoppen waren reeds te vast vergroeid dan dat een scheiding mogelijk was. Deze is pas tot stand gekomen in het begin der 19e eeuw, een paar jaar vóór de vormelijke ontbinding van het Heilige

Roomsche rijk. Het einde van den investituurstrijd was een compromis: het concordaat van Worms (1122).

De tweespalt was hiermee niet gesloten. De keizer en de paus konden niet zóó naast elkaar verkeeren in één rijk, dat beider machtsverlangens zich konden ontplooien. Niet alleen, dat de vertegenwoordiging Gods op aarde zich liet verklaren als een algemeen oppergezag, de paus was sedert de schenking van koning Pippijn vorst van den kerkelijken staat en een — door iedereen nog voor echt gehouden — oorkonde van keizer Constantijn gaf hem politieke aanspraken van veel verdere strekking. Toen de Staufische keizers het keizerschap versterkten en steviger dan iemand voor hen hun macht in Italië begonnen te vestigen, was een eindstrijd onvermijdelijk. Evenals vroeger waren naar onafhankelijkheid strevende Duitsche vorsten 's pausen bondgenooten. Met hem samen hebben zij het rijk gebroken; toen Frederik II (1212—'50) stierf, was het keizerschap vernield.

Vóór de worsteling tusschen imperium en sacerdotium, in de 11e eeuw, leek soms de staat de kerk te zullen verzwelgen; tegen 1250 kon men denken, dat de paus weldra over het, trouwens totaal ontluisterde keizerschap zou kunnen beschikken als een kerkeljk beneficie.

Literatuur : HAMPE, *Deutsche Kaisergeschichte in der Zeit der Salier u. Staufer* (in Brandenburg's Biblioth. d. Geschichtsw. 3e dr. Leipz. 1916); HAUCK, *D. Kirchengeschichte* III, 7e boek en vlgg., IV (3e en 4e dr. 1906, '13). Beide met opgave van lit.

§ 1. Het bisdom Utrecht en de investituurstrijd.

Het gezichtsveld van hem, die zich tot de geschiedenis van Nederland beperkt, is niet zoo ruim, dat hij een blik krijgt op den investituurstrijd in zijn geheel. Bovendien het is te donker, slechts hier en daar glimt een kort annalenberichtje; maar het werpt reeds onder bisschop Godebald (1114—1127) zijn schijnsel op gansch veranderde verhoudingen.

Godebald n.l. vinden wij in 1118 op de synode te Fritzlar, waar keizer Hendrik V in den ban gedaan werd en dit is niet het eenige bewijs, dat hij toen tot de pausgezinden behoorde. Een paar jaren later echter — het liep tegen het concordaat van Worms — stond hij weer in een meer normale verhouding tegenover den keizer:

op Paschen 1122 maakte hij te Aken zijn opwachting bij Hendrik V. Het was evenwel niet het herstel van een betrekking tusschen keizer en bisschop, gelijk ze een halve eeuw geleden als de gewone beschouwd werd. In de Pinksterdagen was Hendrik V te Utrecht. Een relletje tusschen 's bisschops dienstmannen en lieden uit het keizerlijk gevolg ontaardde in een hevig straatgevecht. Of was de zaak misschien minder onschuldig, en had men het op de persoon des keizers voorzien? De keizer dacht het en Godebald werd als schuldig aan hoogverraad gevangen genomen.

Lang duurde zijn hechtenis niet en de heele geschiedenis zou kunnen heeten, wat men in officieele taal noemt een betreurenswaardig incident. Maar de keizer nam eenige opmerkelijke beschikkingen. Ten eerste ten bate van de kapittels van den Dom en Oudmunster, die voortaan de grafelijke rechten op hun goederen aan Lek en (Holl.) IJsel zelf zouden mogen uitoefenen. Voorts ten gunste van een bisschoppelijk leenman Gisilbert, die het schoutambt en het beheer over het bisschoppelijk goed te Muiden ontving. Ten slotte ten voordeele van de burgers in Utrecht en Muiden en die binnen de vrijheid („ambitus") daarvan woonden. Ze kregen een tolprivilege, mits belovende dat zij het bisdom tegenover elkeen trouw aan den keizer zouden doen blijven. Over al deze begunstigden een bijzonderheid. Het Utr. Domkapittel heeft destijds bij het Keulsche geinformeerd, in hoeverre dit bemoeiing van een bisschop met kapittelszaken oorbaar achtte. Gisilbert is eenige jaren later wegens zijn dwarsdrijverij tegenover bs. en kerk onthoofd. De Utrechtsche burgerij blijkt eenigen tijd daarna twist met den bisschop te hebben over marktaangelegenheden. Tusschen geen dezer en den bisschop dus boterde het toenmaals.

In 1123 deugde het hier in het Sticht nog niet. Hendrik V belegerde toen het bisschoppelijk kasteel Schuilenburg (bij Hellendoorn) en hertog Lotharius v. Saksen, 's keizers tegenstander, trachtte hem het beleg te doen opgeven door een plotselingen aanval op Deventer, dat het met den keizer hield. Maar Deventer sloeg hem terug, Schuilenburg werd overgegeven en verbrand en Godebald heeft zich, naar het schijnt, nu voorgoed onderworpen.

Veel onbelangrijks, doch het toont, hoe de keizer hier thans een bisschop in bedwang hield: met geweld en door versterking van de oppositie in diens eigen gebied. En die oppositie is dezelfde, waar-

mee de bisschoppen nog eeuwen lang zullen kampen: de kapittelgeestelijkheid, de leenmannen, de groote steden.

Opvolger van Godebald werd Andries v. Kuik (1128—'39) domproost van Luik, blijkens zijn verleden iemand van de pauselijke partij. Hij moet wel gekozen zijn volgens de voorschriften van het tractaat van Worms. Volgens dit verdrag zou de keuze voortaan zijn een „canonieke electie"; de keizer zou den gekozene de „regalia" verleenen, waarvan de schepter het zinnebeeld was; daarop zou volgen de kerkelijke investituur door den paus met ring en staf. Eenige invloed op de keuze was den keizer nog gelaten: hij mocht de verkiezing bijwonen en indien geen eenstemmigheid bereikt werd, in overleg met den aartsbisschop en de overige bisschoppen van het aartsbisdom uitmaken, wie der gekozenen de meest gerechtigde was.

Hoe stond een bisschop er thans voor? Reeds de laatste Salische keizers hadden als eigenaars der bisschopskerken de opbrengst van het daaraan verbonden rijksgoed tijdens een vacature voor zich opgeeischt. Tenslotte is deze eisch geuniformeerd en gesteld op de inkomsten van één jaar (regalienrecht). Frederik I (1152—'90) heeft deze fiscale aanspraken, naar het schijnt, uitgebreid en ook de heele roerende have van den gestorven bisschop, in zoover ze uit dat rijksgoederenbezit voortkwam, opgevorderd (spolienrecht). Drukkende lasten, in het begin der 13e eeuw echter tot een weinig bezwaarlijke heffing beperkt. De nieuwgekozen bisschop moest naar den keizer voor ontvangst der „regalia", naar den paus voor de wijding. Voetstoots kreeg hij deze nooit. Sedert Bonifatius VIII (1294—1303) stond daarvoor als tarief: een „commune servitium", ten bedrage van de jaarl. opbrengst der bisschoppelijke tafelgoederen, voor den paus en de kardinalen, voorts z.g. „minuta servitia" voor hun dienaren. Van een oudere tarifeering weten wij niet. Maar in 1196 beschouwden twee bisschopscandidaten zich op grond van het verkregen stemmenaantal als gekozen. Beide togen naar Rome; de een stierf nog daar na de wijding, de ander, kort hierop door den paus gewijd, op den terugweg. Jaren lang heeft hun opvolger getobd, eer hij behalve de kosten voor zijn eigen wijding ook betaald had, wat zijn twee voorgangers bij Italiaansche bankiers opgenomen hadden. De paus stond met zijn ban achter de manende schuldeischers. Een bijzonder geval, zeker; maar regel was, dat elke

nieuwe bisschop begon met een deficit, en dat snel opeenvolgende vacatures een financieele ramp waren voor het Sticht.

Maar dit laatste is misschien geen onmiddellijk gevolg van den investituurstrijd. Wel was dit de „canonieke electie", d.i. keuze door geestelijkheid en volk, „clerus et populus". Algemeen is in de Duitsche bisdommen het kiesrecht van den clerus beperkt tot het Domkapittel. In Utrecht evenwel is het gekomen aan de 5 kapittels der hoofdstad en de proosten van de kapittels te Tiel (later in Arnhem), Deventer, Emmerik en Oldenzaal. Wanneer, is onbekend; misschien sedert 1267. Evenmin weet men precies, hoe het „volk" zijn kiesrecht uitoefende. Burgers van Utrecht, edele vazallen, bisschoppelijke dienstmannen waren daartoe stellig bevoegd en van hun recht hebben zij aanvankelijk ook gebruik gemaakt. Op den duur echter kwam het in onbruik.

Dat de bisschoppen voortaan gekozen werden en niet meer als vroeger feitelijk aangesteld, is voor hun macht zeer bedenkelijk geworden. Bij de capitulaties, waardoor zich de candidaat de steun der kiezers verzekerde, geraakte telkens iets aan macht of inkomsten in de handen der geestelijke heeren, dat den bisschop eigenlijk toekwam. En op hen werkten andere belanghebbenden; vooral de naburige graven zochten de kapittels met hun aanhangers te vullen en met geschenken waren zij tegen een verkiezing niet karig. En dit waren nog vrij kiesche middelen. Soms verscheen een graaf, ook wel eens twee, voor de keuze met een sterk, gewapend gevolg in Utrecht. Als vroeger bepaalden grootendeels overwegingen van niet kerkelijken aard de keus; alleen ze waren veelsoortiger en meer bekrompen. Bovendien de keizer had den bisschop sterk gewenscht; die nu den doorslag gaven, waren er op uit hem te verzwakken. Een geluk was nog maar, dat ze het veelal met elkaar oneens waren. Gewoonlijk toch veroorzaakte de dood van den bisschop een min of meer ernstige staatkundige crisis in de Nederlanden.

Een nieuwe vorst in een wereldlijk territorium, het deed verwachten de regeering van iemand, die nog vrij stond in zijn wereld; een nieuwe bisschop, het was het bewind van een persoon, gewoonlijk gebonden door tal van verplichtingen en steeds bezwaard met een aanzienlijke schuld. Bovendien van iemand zonder dynastiek verleden en zonder dynastieke toekomst in het Sticht; als hij er van scheidde, zou iemand zijn plaats innemen,

die hem vreemd was. Familiezin deed het hem niet beheeren met de vasthoudendheid, waarmee men een erfgoed bestuurt. Integendeel familiezin werd bij hem familiezwak. En dit hebben de bisschoppen, nu ze niet meer voor den keizer en onder diens toezicht hun gewest bestuurden, herhaaldelijk getoond. Bisschop Hartbert (1139—'50) beleende een zijner broers erfelijk met de praefectuur van Groningen, een anderen met het rechterschap in het overige Drente en het kasteel van Koevorden. Bisschop Godfried (1156—1178) maakte achtereenvolgens twee zijner broers burggraaf van Utrecht. Tevergeefs heeft bisschop Boudewijn II (1178—1196) Drente met Koevorden aan een zijner broeders zoeken te brengen: het zat reeds te vast in handen van de bezitters uit Hartberts geslacht. Vermoedelijk heeft hij hem het inmiddels vrijgekomen burggraafschap van Utrecht kunnen verschaffen [1]). Hoe hij andere familieleden ten koste van het Sticht bevoordeelde, zal nog blijken. Bisschop Otto van Gelre droeg (1212—1215) aan zijn broeder, graaf Gerard, de tienden van alle te ontginnen landen binnen Gelre in leen over. Nog in 1247 heeft diens zoon aan paus Innocentius IV tot geruststelling van „het knagend geweten" gevraagd, of hij en zijn vader zich door heffing dier tienden eigenlijk niet bezondigd hadden. Dat een volgende bisschop steeds weinig gevoelde voor de mildheid zijner voorgangers en geneigd was de gevolgen daarvan op te heffen, nam de nadeelen van het nepotisme slechts voor een klein deel weg.

Men zou zich nog kunnen denken, dat de geestelijke waardigheid den bisschop eenigermate dekte tegen hen, wier eigenbelang met het zijne streed. Een heel enkele maal hebben kerkelijke dwangmiddelen hem inderdaad wel eens tegen wereldlijke tegenstanders geholpen, maar over het algemeen blijkt bijzonder weinig van eenigen schroom tegenover den kerkvorst in wereldlijke zaken en ook zijn kerkelijke ondergeschikten waren evenzeer als anderen bereid hem de handen te binden, als zij meenden, dat deze zich zouden uitstrekken naar of zelfs vasthouden aan wat zij voor hun stoffelijk welzijn en hun macht noodig achtten. Maar het bisschoppelijk ambt was ook niet de vervulling van een hoogere roeping, het was het einde — een enkele maal wel het begin — van een carrière open voor de zoons van voornamen, die langs

---

1) Pynacker Hordijk, De Castellani van Utrecht (Bijdr. Vad. Gesch. IV[2]) 7.

dezen weg tot een vorstelijke positie konden komen. Men verkoos ze, niet zonder godsdienstzin, evenmin uitsluitend uit godsdienstzin. Wie daarvoor wenschte te leven, trad in een der strenge monniksorden.

Langzamerhand pas deed zich dit alles gevoelen. Bisschop Hartbert stond uiterlijk nog stevig. Een heftig man, die er niet tegen opzag Diederik VI van Holland door den kerkelijken ban gedwee te maken. Tegenover diens zwager, Otto van Rinegge, graaf van Bentheim, die het Sticht aan de Ozijde belaagde, diende hem het geluk: bij een gevecht slaagde hij er in hem gevangen te nemen. De Utrechtsche burgers, die naar het zeggen van een tijdgenoot „slechts door harde kerkvorsten bedwongen konden worden", schijnt hij onder den duim gehouden te hebben.

Een bisschop als deze lieten de groote heeren zich thans niet meer welgevallen. Na zijn dood werden de graven van Holland, Gelre en Kleef het eens over een volgzamer persoon. De „canonieke electie" werkte wel niet naar wensch, maar Diederik VI voerde hun candidaat Herman v. Hoorn (1151—'56) gewapenderhand naar Utrecht en zij wisten 's pausen bevestiging voor hem te verkrijgen. Koning Koenraad III van Staufen (1138—'52) schikte zich. Waarsch. heeft de Hollandsche graaf zich in deze jaren aan Lek en IJsel genesteld, en de grens van zijn graafschap langs de Merwede naar het O. verschoven. In zijn eigen hoofdstad werd de bisschop nooit goed baas.

Maar zóó behoefde het nog niet te gaan. De geschiedenis gaf slechts een proef vooraf van wat in de toekomst het lot van het Sticht zou zijn. Het verhaal is voortaan minder van wat de bisschoppen deden dan van wat hun gedaan werd.

Literatuur: Voornl. *Chronica regia Coloniensis* (met verv.—1249, in Scr. Rer. Germ. 1880); *Annales Egmundani* (bov. blz. LIV); *Quedam Narracio de Groninghe, de Thrente, de Covordia* etc. (uitg. d. *Pijnacker Hordijk* in Werk. H. G., N. S. 49, 1888); BEKA, *Chronicon.* Oorkonden alsboven.

DE GEER V. JUTFAAS, *Nog een bladz. uit de Utrechtsche gesch.* (Bijdr. Vad. Gesch. III[9] 153); OPPERMANN, *Untersuchungen* (bov. blz. 42).

Bijzondere onderwerpen. Bisschopskeus: BELOW, *Die Entstehung des ausschlieslichen Wahlrechts der Domkapitel* (Leipz. 1883), TENHAEFF, *Diplom. studien over Utrechtsche oorkonden* (Bijdr. Instit. v. middel. Gesch. I, Utr. 1913) 140; MOLL, *Kerkgesch.* II[1] hfdst. 6.

Financieele lasten op bisdom: TANGL, *Die Vita Bennonis u. das Regalien- u. Spolienrecht* (N. Arch. f. ält. deutsche Gesch. XXXIII, 75); SIMONSFELD, *Zur Gesch. Friedrich Rotbarts* (Sitzungsber. d. Kgl. bayer. Akad., Philos., philol. u. hist. Kl., 1909, IV); BROM, *Bullarium Traject.* II, Introd. XXXIV en *Archivalia in Italie* (R. G. P., Kl. Ser. II), 363.

§ 2. Het graafschap Holland tot het einde der 12e eeuw.

Langen tijd verneemt men weinig van het Friesche graafschap ten W. van het Sticht, in het begin der 12e eeuw komt het weer in de geschiedbronnen te voorschijn, nu onder den naam Holland. Floris II (1091—1122), de zoon van Diederik V telt reeds weer mee onder de vorsten van zijn tijd. Hij wordt ons beschreven als zijnde „zeer rijk en zeer vet". Geheel zonder politieken zin is deze omschrijving niet. Rijkdom was het bewijs van een welgeslaagde regeering.

Het herstel van het graafschap had voor keizer Hendrik IV iets teleurstellends, bijna iets beleedigends gehad. Floris had zich dan ook een plaats aangewezen gevonden onder de oppositie tegen hem en zijn zoon; hij was getrouwd met Petronella, een halfzuster van Lotharius van Saksen, den leider van de anti-keizerlijke partij in het N.W. des rijks. Een krachtige vrouw blijkbaar; „het vrouwelijk geslacht is gemakkelijk te misleiden", zegt zonderling vergoelijkend van haar een annalist uit Egmond, als hij klaagt, hoe vrijmachtig zij als gravin-weduwe beschikte over de goederen der abdij. Zij had het overigens kwaad genoeg na den dood van haar man. In 1123, toen Hendrik V naar het N. kwam om Lotharius' bondgenoot Godebald tot gehoorzaamheid te dwingen, voerde hij ook een talrijk leger in het graafschap, waar 's hertogen halfzuster als voogdes voor haar minderjarigen zoon Diederik VI het bewind voerde. Waarschijnlijk moest het leger dienen om kracht bij te zetten aan leenrechtelijke bezwaren, die zich tegen haar regentschap lieten inbrengen. De veldtocht gaf zorg en moeite, het geschil vond geen recht einde; aldus een tijdgenoot. In 1125 stierf Hendrik V, Lotharius werd tot zijn opvolger gekozen (1125—'37). Diederik VI en zijn broeder Floris (de Zwarte) hadden voortaan hun oom tot koning.

De graaf van Holland mocht rijk zijn, het graafschap was het destijds niet. Nergens raakte het de Zuiderzee, door W.Friesland, Waterland en Amstelland werd het er van gescheiden. Het laatste was Stichtsch; eveneens de omgeving van Mijdrecht, waar bs. Koenraad het onontgonnen veen aan het kapittel van St. Jan had gegeven met het hooge rechtsgebied (later de Proosdij v. St. Jan). Bodegraven behoorde onder het bisdom, evenzoo het

land langs IJsel en Lek, waarover Hendrik V in 1122 nog beschikkingen had getroffen (vgl. bov. blz. LX). De beide dorpen Krimpen lagen er nog in. De Zwijndrechtsche Waard was eigendom en een heerlijkheid van de St. Paulusabdij. Op de meeste plaatsen was de grens naar het Sticht niet een lijn, maar moerassig laagveen, dat zich als een verlaten vlakte hier en daar nog tot dicht aan den duinzoom uitbreidde.

Langs den N.oever van de Maas had Floris II weer onder zich een gerekt gebied, dat zich naar het O. ongev. tot het tegenwoordige Heusden uitrekte. Tusschen Maas en (Ooster) Schelde lag meer water dan land, hoofdzakelijk slikken en gorzen, later grootendeels ingenomen door de heerlijkheden Voorne, Putten en Strijen, waarover dan de graaf slechts de leenheerlijkheid, geen onmiddellijk gezag heeft. Wel bezat hij dat waarsch. reeds over enkele vruchtbare eilandjes in het Z., waarvan Schouwen en Duiveland de voornaamste waren. Uit de Schelde scheidde zich destijds een breed water af naar het N., de Strine. Bij het deelingspunt lag omstr. 1200 nog een Brabantsche tol; Tolen heeft daarvan zijn naam. Brabantsch was ook het waterland ten O. v. d. Strine, ten Z. v. d. Maas en ten W. v. Waalwijk, waarin op een hoogte Geertruidenberg lag. Wanneer de Holl. graaf daarin zijn voet gezet heeft, is onzeker; zeker nog in de 12e eeuw.

Zoowel over de Rekere, een breed wad ten N. v. Egmond, als over de Schelde, den zuidelijken grensstroom, kwam men gedurende de 12e eeuw in een streek van onzekere rechten en betwist gezag. De Rekere was gewoonlijk ondiep genoeg, dat grafelijke krijgslieden strooptochten konden doen naar de W.Friesche dorpen en dat W.Friezen op hun beurt aan de overzijde konden komen plunderen en branden. Zoo toch was nog de verhouding: er was slechts vrede, zoo lang de graaf er geen erg in toonde te hebben, dat men zijn gezag tusschen Rekere en Vlie niet telde. Geheel ongevaarlijk was dit niet. Toen Diederik VI (1122—'57) in 1132 door een inval in het door vorst toegankelijk geworden land de Westfriezen had doen gevoelen, dat hij zich zijn heerschersplichten tegenover hen bewust geworden was, erkenden zij zijn broer Floris (den Zwarte) als graaf. Deze kreeg ook elders aanhang: de Kennemers, die ook met harde hand geregeerd moesten worden, stonden op — het is de eerste ons bekende Kennemer opstand. De graaf zelf evenwel was in staat dit oproer te dempen;

keizer Lotharius legde den twist tusschen zijn beide neven bij (1133) en Floris zocht elders verbetering van positie. Hij trachtte zich als huwelijkscandidaat op te dringen aan de familie eener rijke Stichtsche erfdochter, bloedverwante van bisschop Andries van Kuik. Zijn broer, zijn oom en de stad Utrecht — ditmaal ook weer antibisschoppelijk — steunden hem, zooveel zij konden, maar hij werd te Abstede bij Utrecht vermoord. De Westfriezen echter hadden zich niet gebogen, pas in 1161 hebben zij vrede gesloten met Diederiks opvolger Floris III (1157—'90). Het was niet meer dan een wapenstilstand. Eenige jaren later werd de guerilla hervat, doch in 1184 kon Floris met een zekere voldoening ter kruisvaart gaan: het land tot aan het Vlie, ook Texel en Wieringen, was onderworpen.

Dan het zuidelijk verlengstuk, Zeeland over de, of gelijk men gewoonlijk zei, bewesten Schelde. De Hollandsche graaf had dit in leen van den graaf van Vlaanderen. Sedert wanneer, is onbekend; misschien wel sedert een tamelijk laat tijdstip in de 12e eeuw. Het eerst blijkt van het leenverband uit ruzies, die in 1157 (of 1158) en 1165 tot gewapenden strijd aanleiding gaven. Daarbij ging het wel om het bezit der eilanden, Walcheren, N. en Z. Beveland, Borselen en Wolfaartsdijk, belangrijk door hun vruchtbaarheid, maar tevens om den riviermond, dien ze begrensden. De verovering van den Maasmond, tevens den handelsuitgang van den Rijn, was de eerste daad van groote politiek der Holl. graven geweest; nu trachtten zij naar de beheersching van de andere groote waterpoort aan de Noordzee. Handelspolitiek? Een te mooi woord; een riviermond wilde voor den graaf waarsch. slechts zeggen een riviertol of een geleiderecht. Dien indruk geeft ook het verdrag van Brugge (niet v. Hedensee!), dat in 1167 (niet 1168!) een einde bedoelde te maken aan de voortdurende oneenigheid tusschen leenheer en leenman. Het zegt den Vlaamschen graaf de helft der inkomsten uit de eilanden toe, legt de berechting van belangrijke rechtzaken te Brugge, maar de meeste en de uitvoerigste artikelen beoogen te verhinderen, dat Vlaamsche kooplieden voortaan nog last zullen hebben van de heffing van tol of geleidegeld — of van roof. De tolgaarder en de vrijbuiter golden blijkbaar als even schadelijk voor den Vlaamschen handel; er was slechts verschil in stelselmatigheid tusschen beider bedrijf. Zeeland was een uitgezocht oord voor het piratenhandwerk en

reeds nu waren zeeschuimers een element in den staatkundigen strijd evenals vier eeuwen later de Watergeuzen.

Bijna een eeuw is het verdrag van Brugge de basis gebleven voor de verhouding tusschen Vlaanderen en Holland. Maar een zeer wankele. Reeds in 1172 heeft de Vlaamsche graaf weer een krijgstocht naar Zeeland ondernomen en men heeft geen recht om te denken, dat zelfs tot zoolang de vrede ongestoord geweest is. Voorloopig bleef de eindbeslissing in deze twisten nog verre; hoe ze zou uitvallen, was niet twijfelachtig. De Vlaamsche graaf was machtiger en rijker dan de Hollandsche; als hij het op haren en snaren zette, kon hij gewoonlijk den tegenstander wel verslaan en de eilanden veroveren. Doch vasthouden kon hij ze niet; het water liet zich niet grijpen en op den duur zou die vorst het winnen, van wiens onderdanen eens een vreemdeling zou verklaren, dat „zij wonen bijna sooveel op het water als op het land, soodat men se amphibia, dat is gedierten, die op het water en op het land kunnen leven, mag noemen".

Opmerkelijk weinig verluidt van territoriale geschillen tusschen Holland en en het Sticht in de 12e eeuw. De aanrakingspunten waren niet vele, slechts daar, waar de groote rivieren het veen doorsneden. Zeker is, dat de graaf zich meester gemaakt heeft van oeverstrooken langs Merwede, Lek en IJsel, en dat — als gezegd (bov. blz. LXIV) — waarsch. onder bs. Herman v. Hoorn. Een valsche oorkonde, die omstr. 1160 vervaardigd schijnt, heeft klaarblijkelijk moeten dienen als diplomatiek wapen om het verlorene te herwinnen [1]). Of de bisschoppen ze daarvoor gebruikt hebben, staat niet vast; wel, dat ze niets uitgewerkt heeft.

Literatuur : Voorn. de *Ann. Egmundani* (ongev. gelijk daaraan het *Chronicon Egmundanum*, uitg. door KLUIT, *Hist. Critica* I^1 met belangr. aantt.). Losse meedd. *Gesta Abb. Trudonensium* (M. G. SS. X) 281; *Egmondsch gravenregister* (bov. blz. XLVII) 195 en elders. Oorkk. bij V. D. BERGH I en DE FREMERY.

GOSSES, *Vorming v. h. gr. Holland* (bov. blz. XLII).

Zeeuwsche kwestie: KLUIT, *Hist. Crit.*, I^2, Excurs VII; BERTEN, *Histoire du lien féodal entre la Flandre et la Zélande* (Hand. d. Maatsch. v. gesch. en oudh. te Gent X, 75; Bulletin dier maatsch. XIX 225).

[1]) Oppermann in Westd. Zeitschr. XXVIII, 233.

§ 3. Gelre en Zutfen tòt in het begin der 13e eeuw.

De geschiedenis van Gelre in dezen tijd heeft iets vormeloos: ze moet gemaakt worden uit oorkonden, een rul materiaal, moeilijk samen te kneden, en ze stelt dan voor de veranderingen van een onsamenhangend territorium zonder eigenlijke kern.

Gerard III (de Lange), achterkleinzoon van den eersten graaf van Wassenberg (bov. blz. XLIX), stond in den aanvang der 12e eeuw reeds als een machtig man tusschen de potentaatjes in de Maasstreek. Een zijner dochters trouwde met graaf Boudewijn v. Henegouwen, een andere met hertog Walram van Limburg. Door het huwelijk dezer laatste is het stamslot Wassenberg overgegaan in het familiebezit der Limburgsche hertogen en sindsdien noemden de graven uit het huis Wassenberg zich veelal naar een ander goed, nl. dat van Gelre (tegenw. Gelder in Duitschland).

Het grillig gevormde gebied, dat de graven hier ten O. v. d. Maas bezaten, was zeker maar weinig belangrijker dan dat, hetwelk een eindje hooger op de graven van Valkenburg onder zich hadden en stellig niet dan het noordelijker gelegen graafschap Kleef. Het beteekende echter meer dan de heerlijkheden, die tusschen de Peel en de Maas de graven van Kessel, en om Grave die van Kuik [1]) in bezit hadden. Doch zijn aanzien dankte de graaf van Gelre daaraan, dat hij op tamelijken afstand en geheel gescheiden van het eigenlijke Geldersche graafschap nog een stuk gebied had liggen. Het bestond uit een deel van Teisterbant — niet Tiel, Zandwijk en Herewaarden, die onder Brabant behoorden —, uit de Betuwe en het land van Maas en Waal ten W. van het later z.g. Rijk van Nijmegen. Keizerlijke gunst en misschien ook bisschoppelijke invloed (boven blz. LVI), zullen bewerkt hebben, dat er in de 11e eeuw een dynastiek verband gelegd is tusschen twee streken, die niets met elkaar gemeen hadden.

Tot voor kort werd algemeen aangenomen, dat de snel opgekomen gravenfamilie nog in de eerste jaren der 12e eeuw een bijzonder geluk had gehad. In 1113 stierf „Otto de zeer rijke graaf van Sudvene" (= Zuidveen = Zutfen). Zijn eenige dochter Irmgarde zou, zoo meende men, gehuwd zijn met onzen Gerard III en hun

[1]) Later *heeren* van Kuik.

zoon Hendrik vader en moeder in Gelre *en* Zutfen opgevolgd weten. Later onderzoek heeft getoond, dat hierbij een paar genealogische schakels over het hoofd gezien zijn. Niet Gerard III, maar een Gerard IV is de echtgenoot geweest van Irmgarde, en Otto v. Zutfen heeft nog een zoon gehad, ook een Hendrik, aan wien hij Zutfen kon nalaten. Pas na diens kinderloozen dood (nà 1145) opende zich het uitzicht op een unie tusschen Gelre en Zutfen. In 1179 noemt Hendrik van Gelre (1141—1182) zich „wettige erfgenaam der stad Zutfen"; voor het eerst in 1190 komt in de oorkonden een graaf van Gelre en Zutfen voor. Het is zijn zoon Otto I (1182—1207).

De beteekenis dezer aanwinst kan men niet aflezen van een tegenwoordige kaart. Ten Z. van de Geld. IJsel omvatte het graafschap Zutfen nog veel later maar een smallen, korten rand. Verder naar het Z. lag een legkaart van rijksonmiddellijke heerlijkheden, de immuniteit van Elten en het graafsch. Kleef, dat ver naar het W. over den Rijn en zelfs tot in de Betuwe opschoot. In het O. bleven lang aan het graafschap Zutfen ontbreken de heerlijkheden Bredevoort (w. o. Aalten, Winterswijk en Dinxperloo), Lichtevoort en Borculo (w. o. Groenloo); een heel stuk dus, ten deele onmiddellijk aan den keizer, ten deele aan den bs. van Munster leenroerig. Over blijft maar een klein gebiedje, tamelijk gaterig bovendien, althans indien er oudtijds meer rijksonmiddellijke enclaves in gelegen hebben als de heerlijkheid Bronkhorst, die men daar later tusschen Zutfen en Doesburg vindt. Misschien was het weinig meer dan de stad Zutfen met omgeving.

Nergens ook raakte het Zutfensche graafschap het Betuwsche gebied der graven. Waarom zou het ook? De verbinding was het werk van een graaf, die een goed huwelijk voor zijn dochter gezocht had, en van den dood, die willekeurig menschen wegneemt uit hun geslacht. Maar de vereeniging kwam toch, nog onder Otto I. De Veluwe, reeds in de 11e eeuw in handen van een lid van de Wassenbergsche familie, was in de 2e helft der 12e eeuw gekomen aan Gerard, een zoon v. Gerard IV v. Gelre. Hij overleed nog vóór zijn vader (1181) zonder zoons na te laten en Otto I bezat ten slotte alleen alles, wat zijn grootmoeder Irmgarde, zijn broeder Gerard en zijn rechtstreekschen voorvaderen eens behoord had.

Onaangenaam was deze concentratie van macht voor den bs. v.

Utrecht; daarbij, er werd bisschoppelijk land voor gebruikt. De Veluwe toch hield de hertog van Brabant in leen van het Sticht en de hertog had ze weer aan den genoemden Gerard in achterleen gegeven. Boudewijn II heeft nog bij diens leven getracht de breuk in zijn territorium te dichten, voordat ze gevaarlijk werd, en op grond van een informaliteit den Brab. hertog van zijn leen vervallen verklaard. Maar hij kon tegen leenman en achterleenman niet op en hij heeft ten slotte Otto I als buurman moeten dulden. Eigenlijk als meer dan buurman, want hij zat midden in 's bisschops eigen gebied. En rustig bescheiden hield de commensaal zich niet in 's bisschops woning. Best ging het onder Gerard V (1207—'29), toen diens broeder Otto bs. van Utrecht was (bov. blz. LXIII). Maar na Otto's dood spande hij samen met de weerbarstige Stichtsche ridderschap in Salland en langs de (Overijs.) Vecht. Hij kocht de voogdij van het Sallandsche klooster Essen en beweerde een graafschap in Salland van den hertog van Brabant in leen te hebben. De gaping in het Sticht verwijdde zich onrustbarend en het Oversticht dreigde een afgelegen buitenbezitting te zullen worden.

Zooals Holland werd het land der riviermonden, zou Gelderland kunnen worden het passagegebied der groote stroomen, dat de splitsingen daarvan beheerschte. Maar het was een geheel ander gewest: het bestond uit een aantal stukken, onvoldoende samengehecht en met groote hiaten; het had bijna nergens een natuurlijke zoom, bijna overal een rafeligen rand. En de belangen der graven liepen zeer uiteen. Had bijv. de graaf van Holland te maken met het bisdom Utrecht, die van Gelre hield het oog op Utrecht, Luik en Munster, en Keulen vroeg dikwijls zijn aandacht. Hoe licht kon hier de zucht tot expansie overspanning veroorzaken.

Literatuur: Oorkonden (en ook vele excerpten uit kron.) bij SLOET; PIJNACKER HORDIJK, *De oudste graven van Wassenberg-Gelre* (Bijdr. v. Gesch. IV[2], 325); TENHAEFF, *Diplom. Studien*, 301.

§ 4. Herleving der keizerlijke macht. Westerlauwersch Friesland omstr. 1200.

Bij de bisschopskeuze na het sterven van Herman v. Hoorn (1156) kwam Frederik I (Barbarossa) zelf in Utrecht, en „zijn tegenwoordigheid liet niet toe, dat er strijd gevoerd werd". In 1159

maakte de aartsbisschop van Keulen „op bevel van keizer Frederik" een einde aan het verzet van 's bisschops dienstmannen en burgers van Utrecht, die met steun van den Gelderschen graaf tegen hun heer opgestaan waren. Dat zijn nieuwe geluiden, zooals men ze onder Frederik's voorgangers, Lotharius en Koenraad, niet gehoord had, maar die men nu gedurig verneemt.

Persoonlijk was de keizer weer te Utrecht aanwezig in 1165. Sommige van de geschillen, die voor hem gebracht werden, eischten een Salomo's oordeel. Zoo dat over den dam, dien de graaf van Holland bij Swadenburg in den Rijn gelegd had (Swadenburgerdam = Zwammerdam), omdat hij niet belast wilde zijn met de plicht om het Stichtsche water te loozen, dat gedurig zijn land dreigde te overstroomen. De dam in den Rijn, een „koninklijken heerweg", moest worden opgeruimd, een andere, reeds vroeger bij Wijk bij Duurstede in de rivier gelegd, mocht blijven, een nieuwe afwatering door de Geldersche vallei werd vergund. Dan was er oneenigheid over Friesland (Oostergo en Westergo), het veelverleende graafschap. Lotharius had het weer eens geschonken aan zijn Hollandschen neef, Koenraad teruggegeven aan den bisschop. Een graaf door beide aanspraakmakenden te benoemen, zou zich voortaan alleen of door hen vergezeld telkenmale voor een aantal weken naar Friesland begeven om de grafelijke jurisdictie voor hen uit te oefenen. De opbrengst daarvan benevens de andere baten zouden gelijkelijk verdeeld worden. Aardiger zou het geweest zijn, wanneer deze uitspraken de geschillen voor goed opgelost hadden, maar dat was het geval niet, al vernemen wij geruimen tijd niet van ruzie. Een schappelijke verhouding tusschen Holland en het Sticht was trouwens destijds nog wel mogelijk. Beide gewesten lagen nog verschillend georiënteerd: Holland was een Noordzeeland, het Sticht lag gelegerd om de Zuiderzee en de graaf zocht zijn voordeel aan de Noord- en Zuidzijde van zijn gebied.

In 1178 stierf bs. Godfried. De vriendschap van den Holl. graaf stond zeker bij den keizer hoog genoteerd op de prijslijst van politieke waarden. De strijd met den machtigen hertog v. Saksen, Hendrik den Leeuw stond op het uitbreken. De hertog had waarsch. verbindingen met de Holl. gravenfamilie; Boudewijn, de broeder van Floris III, had in 1167 zijn bruid, de dochter van kg. Hendrik II v. Engeland, voor hem naar Saksen geleid. En Holland kon een verbinding worden tusschen Saksen en Engeland. Dit gaf

waarsch. den doorslag bij de vervulling der vacature: Boudewijn werd bisschop. Men ziet, het is geen herstel van oude verhoudingen: het bisdom was geen middel om de lagere vorsten te beheerschen, het was de prijs, waarvoor de medewerking van een dezer gekocht werd.

Het werd hier nu een en al samenwerking: in Holland Floris III (1157—'90), in Utrecht zijn broer Boudewijn II (1178—'96), een derde broeder, Otto, volgde weldra in Bentheim op. Alleen de graaf v. Gelre was gedurig in de contramine; wij kennen het geschil over de Veluwe (bov. blz. LXXI). Maar zelfs deze twist werd — „het kon alleen door tusschenkomst van den geest Gods", verzekert een kroniek — bijgelegd in de verbroederingsstemming op den bekenden hofdag te Mainz ('88). De tegenstellingen losten zich op in een Gode welgevallige daad: Floris III en Otto I v. Gelre togen met den keizer ter kruisvaart. De Holl. graaf keerde hiervan niet terug. Hij overleed te Antiochie.

Keizer Hendrik VI (1190—'97) hield zich hier aan de politiek van zijn vader: Diederik VII v. Holland (1190—1203) bleef de man des keizers. Floris III had met Frederik I's goedvinden een tol gelegd bij Geervliet, waar de vaarweg uit het Z. den Maasmond bereikte. Het beteekende een belasting op den Vlaamschen handel en een ontduiking van het verdrag v. Brugge. Maar Hendrik VI stond aan de zijde van Diederik VII: een uitspraak van zijn hofgerecht besliste, dat alle voorbijvarenden, met name de Vlamingen, tolplichtig waren (1195).

In 1196, na den dood van Boudewijn, stond men weer voor een bisschopskeuze. De graaf van Gelre, nu sterker en meer belanghebbend dan in '78, was van plan zich niet op zijde te laten schuiven. Diederik VII en Otto I v. Gelre brachten een bende gewapenden mee. De afloop is ons bekend: een verdeelde stemming, twee electen, die elkaar in Italië zochten voor te komen en niet terugkeerden (bov. blz. LXI). Hier zij er slechts aan toegevoegd, dat aanvankelijk de een de bevestiging van den keizer, de ander die van den paus verworven had. Thuis hadden de graven het geschil uitgevochten. De keizer had nl. het voorloopig bewind over het Sticht aan Diederik VII opgedragen, maar Otto I had voor zich het bestuur van het Oversticht opgeeischt. Tevergeefs echter; hij werd bij den Heimenberg verslagen.

Wat bepaalde de verhouding tusschen den keizer en zijn Hol-

landschen leenman? Wederzijdsche gevoelens van trouw, van genegenheid wellicht? Gunstbetoon twee geslachten door zou het kunnen doen denken. Maar Hendrik VI had ook zijn eigen plannen; plannen, die indien ze verwerkelijkt waren, de geschiedenis van Duitschland misschien een anderen loop zouden hebben gegeven. Het koningschap zou namelijk erfelijk worden. Den vorsten bood de keizer voor hunne toestemming erfelijkheid van hun leenen in de vrouwelijke lijn en in de zijliniën. Een sterke oppositie verhief zich tegen 's keizers voornemens; de hoogste geestelijke autoriteit in het N.W. des rijks, de aartsbisschop van Keulen, was een der heftigste tegenstanders. Er was geen sprake van, dat een graaf van Holland toen als eenigszins gelijkwaardig tegenover zulk een machtig personage geplaatst zou kunnen worden. Maar te versmaden was zijn steun toch niet en Diederik VII had slechts een dochter. Van het erfelijk koningschap kwam niets: de keizer begreep althans voorloopig te veel gevraagd te hebben.

Een kleine winst hield de keizer uit het Utrechtsche bisschopsgeschil over: het keurkapittel koos om tusschen Holland en Gelre door te zeilen een hofgeestelijke, Diederik van Are (1197—1212). Op het oogenblik zijner keuze bevond hij zich in 's keizers omgeving op Sicilie. Een terugkeer tot het stelsel van de vorige eeuw was dit geenszins: de weg daarheen was onherroepelijk afgesloten; een politiek fortuintje, meer niet. Bovendien de gelegenheid om er profijt van te trekken ontbrak: 28 Sept. 1197 stierf plotseling keizer Hendrik VI. De nieuw benoemde bisschop woonde zijn uitvaart nog bij te Palermo.

Met de persoon des keizers verdwenen tevens de vooruitzichten op een krachtige rijksheerschappij, want niet zoozeer het keizerschap was sterk geweest in de laatste halve eeuw als wel de keizers, die door hun eigenschappen de middelpuntvliedende neigingen in het rijk hadden kunnen beheerschen. Hendrik VI liet slechts een kleinen jongen — den lateren keizer Frederik II — na. De Staufisch gezinde vorsten kozen echter in 1198 tot koning van Duitschland Philips van Zwaben, een broer van Hendrik VI. Doch de Welfisch-Saksische kring van grooten en de aartsbisschop van Keulen met zijn aanhang in het gebied van den Neder-Rijn weerden zich daartegen. Merkwaardig, zoo snel thans de politieke kleur verschoot dergenen, die hier tot helpers van het Staufische keizerschap uitverkoren geweest waren. Zoowel Diederik VII als bisschop Diede-

rik van Are waren in 1198 te Keulen aanwezig, toen hier Otto IV, de zoon van Hendrik den Leeuw, door den aartsbs. van Keulen als koning van Duitschland gekroond werd. De staatkundige aanhankelijkheid eindigde, waar de baatzucht ophield. De nieuwe koning zou zich kwalijk kunnen verbeelden, dat hij opperste regelaar van hun onderlinge verhoudingen was.

Nog voordat de sterfgevallen van 1196 en '97 de gemoedelijkheid stoorden, was ook de Friesche kwestie en nu, naar het scheen, definitief geregeld. De vorstenliefde der Friezen, die men telkens op verschillende personen had willen richten, was ietwat critisch geworden: het zg. Oude Westerlauwersche Schoutenrecht stelt voorop, dat een graaf, als hij in Friesland komt, zich met een bezegelde koningsoorkonde zal moeten legitimeeren, wil hij erkend worden[1]). Van de vernuftige oplossing in 1165 trokken zij zich blijkbaar al zeer weinig aan en van het Utrechtsch-Hollandsch condominaat kwam niets terecht. Een korte aanteekening meldt, hoe in 1179 gr. Floris III en bs. Boudewijn II naar Friesland trokken maar „terugkeerden zonder den zegeprijs". Een tocht, door Boudewijn in 1194 alleen ondernomen, verliep eveneens vruchteloos.

Terzelfder tijd was ook het verzet der W.-Friezen weer opgeleefd en een oude geschiedenis herhaalde zich. Willem, de jongere broer van Diederik, was ontevreden met zijn positie als gravenzoon zonder emplooi. Hij begaf zich onder de Drechter Friezen en werd door hen als heer aangenomen; de grensoorlog aan de Rekere begon weer. Maar bisschop Boudewijn heeft den twist tusschen zijn neven gestild: de lastige broeder werd uit West-Friesland weggelokt, doordat Boudewijn en Diederik hem hunne rechten in Friesland in leen gaven. Het lukte: de Friezen wilden wel een graaf, die niet als de vorige zoo nu en dan eens een paar weken in het land kwam, om nu ja, een aantal rechtzaken af te doen, maar vooral om zijn inkomsten op te beuren.

Een nieuwe figuur nam zijn plaats tusschen de vorstelijke personen van dien tijd: graaf Willem van Friesland. Hij behoefde daaronder geenszins de minste te zijn, want nog was Friesland — zoowel bew. als beo. Lauwers — een vrij welgestelde streek. De opbrengst van het land kon de bevolking beter onderhouden dan

[1]) Richthofen, Fries. Rechtsq., 387. Gewoonlijk te vroeg gedateerd.

in Holland en liet overschotten, die nog een tamelijk levendigen handel voedden.

Graaf Willem handhaafde zich goed. Zijn broer Diederik zag het zonder vreugde, want hij hield niet van hem. Daarenboven het graafschap tusschen Vlie en Lauwers oefende een zekere aantrekkingskracht op de andere Friezen. In 1203 althans was Willem I meester in Texel en zijn betrekkingen met de overige W.-Friezen waren klaarblijkelijk niet afgestorven. Nog minder verheugde zich bs. Diederik v. Are. Toen hij zich eens in Friesland waagde en „op grond zijner rechten zich in zijn armoede een weinig geld verzameld had", werd hij te Stavoren door gr. Willem gevangen genomen. Wel maakten een aantal Friezen, dat hij weg kon komen, maar dat hij voortaan weg moest blijven, was duidelijk. Otto I v. Gelre toonde vertrouwen te hebben in de levensvatbaarheid der nieuwe heerschappij, hij gaf Willem zijn dochter tot vrouw.

De graaf moest tijd hebben om de Friezen aan zijn bewind te wennen. En dan wenkte uit de toekomst nog een mogelijkheid. Als Diederik VII vóór hem stierf — hij was de naaste manlijke erfgenaam. Ondenkbaar was niet meer een gebied van het Zwin tot de Lauwers onder een afstammeling uit het huis der oude Friesche graven. Maar op eens, veel te vroeg, kwam die mogelijkheid nader en onvriendelijk stond ze vóór hem.

Literatuur : Voornl. *Annales Egmundani* (vgl. *Chronicon Egmund.*) en *Narracio* (bov. blz. LXIV). Oorkonden bij V. D. BERGH en DE FREMERY (Vgl. BROM's *Regesten*). Over Willem van Friesland KLUIT, *Hist. Crit.* I^2, 395.

§ 5. Staatkundige verwikkelingen in het begin der 13e eeuw.

De macht der graven van Holland en van Gelre had zich in de 12e eeuw zoodanig uitgezet, dat reeds eenige persing ontstond. Hoofdzakelijk was dit merkbaar in het Sticht, dat weinig weerstand bood. Verder naar het Z. scheidde de graafschappen het hertogdom Brabant, dat niet meegaf op druk van buiten. Het had iets geposeerds vergeleken bij Holland en Gelre: het was de jongensjaren al lang te boven, toen zijn meesters, de graven van Leuven, vechtlustig en bandeloos in onophoudelijken strijd lagen met de vertegenwoordigers van het rijksgezag in Lotharingen. Thans droegen zij zelf den titel van hertog van Lotharingen. Een

massief gewest, meer zuiver agrarisch dan vele andere territorien. Het had geen oeconomisch aderstelsel van waterwegen. Eén groote handelsroute liep er door, de landweg van Keulen en Aken naar Gent en Brugge, die bij Zoutleeuw, Hasselt, Leuven en Brussel kleine bevaarbare rivieren kruiste [1]). In het O. stroomde de Maas er op vrij grooten afstand omheen; van de territoriën, welke het daarvan scheidden, was het bisdom Luik, waaraan ook het graafschap Loon onderhoorig was [2]), het voornaamste. In het N. evenwel reikte het hertogdom tot aan de Maas en op een enkele plaats zelfs tot over de Waal. Tiel was hier een tamelijk belangrijke koopstad; 's Hertogenbosch, in 1184 door hertog Hendrik I gesticht, zou het kunnen worden. Het eerste evenwel lag ingesloten tusschen Geldersch gebied en den Bosch was in het oog van den Hollandsche graaf zeker een onwelkome concurrente van Geertruidenberg. Wel was de streek, waarin dit lag, Brabantsch leen, maar de graaf had hier toch feitelijk de waterpoort van Noordelijk Brabant in handen.

Den meesten hinder had de Brabantsche hertog zeker wel van den graaf van Gelre. Hij was een veeleischend buurman geworden, die nu aanspraak maakte op Megen en misschien ook op de Kempen. In 1195 reeds braken vijandelijkheden uit, maar ze werden niet recht uitgevochten. In 1202 echter maakte Hendrik I zulke krijgsaanstalten, dat Otto I van Gelre zich naar het hertogelijk kamp begaf teneinde door onderhandelingen een inval in zijn land te voorkomen. Doch een bondgenoot bedierf hem het spel. Diederik VII van Holland rukte onverwachts Brabant binnen en verbrandde den Bosch, op den terugtocht echter liet hij zich bij Heusden overvallen; de hertog nam de meegevoerde buit terug en den graaf gevangen. Ook Otto werd bij de voortzetting der onderhandelingen door den zeer achterdochtig geworden hertog in hechtenis genomen. Slechts tegen belofte van een hoog losgeld herkreeg hij de vrijheid. Door gijzelaars waarborgde hij de betaling; bovendien zou de hertog het land van Maas en Waal, benevens de Tieler- en Bommelerwaard in pand ontvangen voor wat mogelijk achterstallig zou blijven. Ook Diederik VII moest zijn bevrijding

1) Hierover Obreen, Bijdr. Vad. Gesch. V^1 246.

2) *Chronique de Gislebert de Mons* (uitg. d. VANDERKINDERE in Textes p. servir à l'étude etc., Bruss. 1904) 253, waarin elders ook enkele mededd. voor onze landsgeschiedenis.

voor zwaar geld koopen. Het Brabantsche leen ten Z. van de Maas (bov. blz. LXVI) werd hem slechts teruggegeven, nadat hij een strook ten N. der rivier met inbegrip van Dordrecht afgestaan en als leen van den hertog terug had ontvangen [1]).

De krachtproef was overtuigend geweest. In 1203 verzoende Otto I zich voor goed met Hendrik van Brabant en beloofde zijn opvolger met diens dochter te doen huwen. In datzelfde jaar verloor tevens Holland alle aanvallende kracht; het werd zelf een voorwerp van strijd.

4 Nov. 1203 n.l. stierf Diederik VII. Wie opvolgen moest, was onzeker; het stond tusschen den broeder Willem en de dochter Ada. Erfelijkheid der graafschappen in de manlijke nederdalende lijn was al sinds lang van een feitelijk een algemeen erkend recht geworden; opvolgingsvragen, als zich hier een voordeed, stonden nog open. Daarover besliste het precedent; maar in de Hollandsche gravengeschiedenis was dit niet aanwezig. En de leenheer, die eigenlijk het laatste woord in dezen moest hebben, de koning, had geen macht om zijn wil aan de twistenden op te leggen. Het heele geschil werd, tenminste aanvankelijk, behandeld, alsof het hem niet aanging. Trouwens er waren destijds twee koningen en een eensluidende uitspraak was van beide niet te verwachten.

's Graven vrouw, Aleida van Kleef, had verhinderd, dat Diederik VII zich nog voor zijn dood met Willem over de opvolging verstond, en in overleg met Otto van Bentheim en de voornaamste edelen de hand van haar dochter aangeboden aan graaf Lodewijk van Loon. Hem, die in zijn kleine landje bestendig onder den druk van den machtigen hertog van Brabant leefde, was het zeker aangenaam aan de andere zijde van het hertogdom nog een gebied te verwerven, dat hem grooter macht en onafhankelijkheid tegenover dien nabuur zou schenken. Op steun van zijn leenheer, den bisschop van Luik, kon hij daarbij rekenen. Hij wachtte op de grens van Holland Diederiks dood af en zoodra deze gestorven was, kwam hij in Dordrecht, waar het huwelijk met onkiesche haast voltrokken werd. Een deel van den lagen Hollandschen adel koos echter partij voor Willem, in Zeeland werd hij, zoodra hij daar verscheen, als graaf erkend, en vooral de Ken-

[1]) Vredesverdrag bij Obreen, Brabantsche oorkonden (Bijdr. H. G. XXXIV) 482.

nemers, bij wie stambewustzijn en onafhankelijksgevoel nog sterker spraken dan bij de Zeeuwen, namen het voor hem op. Lodewijk was een vreemde graaf, Aleida een vreemde gravin, Willem daarentegen de zoon van Floris III en bovendien de man, die zich onder de Friezen populair had weten te maken. De Kennemers dreven Lodewijk en Aleida, nadat zij in Haarlem gekomen waren, uit het graafschap, dwongen met hulp van het omwonende boerenvolk Ada, die in de burcht te Leiden achtergelaten was, zich over te geven en nog vóór het einde van 1203 was Willem meester in geheel Holland.

Lodewijk zag in, dat hij het graafschap zou moeten veroveren. In 1204 kwam hij terug na zich de medewerking te hebben verzekerd van den bisschop van Luik, den hertog van Limburg, de graven van Berg en Are. Ook de bisschop van Utrecht was voor een flinke som gelds gewonnen en Philips van Namen, ruwaard (= regent) van Vlaanderen, had zich aangesloten in de hoop de Zeeuwsche kwestie voorgoed ten voordeele van Vlaanderen op te kunnen lossen. Bisschop Diederik van Are drong de Kennemers terug en trok plunderend langs den Rijndijk binnen, Lodewijk nam zijn weg over Dordrecht. Te Leiden vereenigden zich de beide legertjes en Willem week naar Zeeland. Maar Philips van Namen maakte zich van dat gewest bijna geheel meester en hem bleef nauwelijks ergens een veilige plaats: zelfs de Kennemers onderwierpen zich en beloofden den bisschop een schatting. Deze trok zich weldra daarop, nu het lucratieve deel van den veldtocht afgeloopen was, uit Holland terug.

Evenwel de steun van het volk en de natuurlijke gesteldheid van het land, ook nu weer den vreemden indringer vijandig, kwamen Willem ten bate. In Zeeland had een omkeering plaats en toen hij zich later met een legertje kon nestelen ten Z. van Voorschoten, waar Lodewijk zijn kamp opgeslagen had, verkeerde de overmoed van diens ridders, welke nog kort te voren een onbesuisden aanval van het Kennemer landvolk afgeslagen hadden, in beklemming. De Rijndijk was hun eenige terugtochtslinie. Eerst brak de hertog van Limburg op, daarna Lodewijk zelf. De terugtocht over den dijk werd door vervolging een ordelooze vlucht; slechts met moeite ontkwam hij. Wel plunderde de bisschop in dit jaar nog eens Dordrecht, maar daarna liet hij zich den vrede afkoopen. Hij had den strijd gevoerd zonder politieke

eerzucht, geheel als een financieele onderneming. Zijn vijanden waren toen de Italiaansche bankiers (vgl. bov. blz. LXI).

Afgeloopen was de strijd hiermee nog geenszins. In het volgende jaar zette de ruwaard van Vlaanderen nog eens al zijn kracht in en slechts door toezegging van een buitensporige som gelds kreeg graaf Willem een voorloopigen vrede. Waarschijnlijk heeft hij ze niet kunnen betalen en zoo troosteloos stond hij er nog in 1206 voor, dat hij onder de sterkste waarborgen de uitvoering beloofde van een scheidsrechterlijke uitspraak, door dienzelfden ruwaard gedaan, waarbij hem slechts een klein gebied ten Z. van de Maas toegewezen werd. Of hij evenwel volgens zijn belofte rondgereisd is over Dordrecht, Vlaardingen, Leiden en Haarlem om de zijnen van hun verplichtingen jegens hem te ontbinden en hun te gelasten Lodewijk als heer aan te nemen? De Egmonder annalist, die de gebeurtenissen van dezen tijd in Holland uitvoerig beschreven heeft, eindigt zijn verhaal in 1205. Wij kunnen ook niet zeggen, wanneer precies de eenmaal begonnen strijd ophield een twist te zijn om Holland alleen. Langzamerhand echter schijnt de oorlog in een oorlogstoestand te zijn overgegaan en Willem's positie als graaf van Holland te zijn bevestigd. Het geschil loste zich op in een meer algemeene tegenstrijdigheid tusschen twee bonden van wisselende samenstelling, waarin niet hij meer hoofdpersoon was: aan de eene zijde staat dan Hendrik I v. Brabant met zijn aanhang, aan den anderen kant zij, die 's hertogen macht vreezen.

Uit de verte gezien vertoonen de geschillen dezer vorstencoalities zich als onderdeelen van een strijd om de rijksheerschappij, die toen gestreden werd; eerst tusschen Otto IV en Philips van Zwaben († 1208), daarna, toen Otto, bevrijd van zijn tegenkoning, zelf van voor het pausdom gevaarlijke aspiraties blijk gaf, tusschen Otto IV en Frederik II, den zoon van Hendrik VI, dien paus Innocentius III tegen den overmoedig geworden beschermeling wel moest uitspelen (sedert 1211). Veel meer dan genegenheid en trouw jegens den paus of een der twistende koningen bepaalde eigenbelang de partijkeuze der kleine landsheeren, maar zij schikten zich naar de eenmaal bestaande partijgroepeering en onder de gangbare leuzen. Het rijk echter was te zeer in ontbinding, dan dat binnenlandsche twisten daarin besloten bleven. Ze vloeiden samen met de oneenigheden, die bestonden tusschen de

koningen van Engeland en Frankrijk, Jan zonder Land en Philippe Auguste. Trouwens de staatkunde der pausen lag ook al sinds lang niet meer binnen de rijksgrenzen gevangen. Hun politiek was reeds duidelijk gericht op de verwerving eener wereldheerschappij. Internationale aansluiting van voor- en tegenstanders was mede hiervan het gevolg. Otto IV en Jan zonder Land — neef en oom trouwens — verbonden zich en de slag, dien Otto in 1214 bij Bouvines tegen Philippe Auguste leverde, besliste den eersten Europeeschen coalitie-oorlog en tevens den Duitschen troonstrijd. Otto IV werd door de nederlaag een machteloos kroonpretendent, Philippe Auguste, de overwinnaar, zond zijn bondgenoot Frederik II de buitgemaakte keizerlijke veldteekens. Voortaan was deze algemeen erkend Duitsch koning.

Ook in onze vaderlandsche geschiedenis vertoont zich gedurende dezen tijd een nieuw element. Voor het eerst doet zich hier de staatkundige invloed gevoelen van de vijandschap tusschen Frankrijk en Engeland. Nog meermalen zal zij de staatkundige verhouding der kleine vorsten onderling bepalen, en tot in den modernen tijd heeft de eeuwenoude veete tusschen beide rijken zich aan de O.zijde v. d. Noordzee doen gevoelen in pogingen om hier staatkundige filialen te vormen. Dikwijls was het een knutselige politiek, waaraan heel wat moeite en geld verdaan is. Geld vooral, want steeds heeft men gemeend daarvoor trouw en opofferingsgezindheid te kunnen koopen. De eerste overeenkomsten tusschen Engeland en Holland, waarvan men weet, zijn subsidieverdragen. Ze dateeren van 1207 en '13. Een schrijver meent opgemerkt te hebben, dat het gr. Willem I moeite kostte een bondgenoot in den steek te laten. Geruimen tijd is hij inderdaad bij Engeland aangesloten geweest: in 1203 zond hij daarheen Ada ter bewaring en in 1214 vocht hij — al was het dan voor geld — met tal van Lotharingsche vorsten aan Engelschen kant mee bij Bouvines. Maar voor een verloren zaak voelde ook hij niets. Reeds in 1215 vinden wij hem in de omgeving van keizer Frederik II [1]) en een jaar later zelfs bij een Fransch leger, dat uittrok ter verovering van Engeland.

Het had ten gevolge, dat Jan zonder Land nu in eens de oogen opengingen voor de rechtmatigheid der aanspraken van Lodew.

[1]) Lacomblet, Niederrheinisches Urkundenbuch, 2 dln. (Düsseld. 1874, '81) II, 52.

v. Loon, en dat de paus, nu weer verbonden met den Eng. koning, de uitspraak van 1206 als wettig erkende. Hij deed Willem in den ban en legde op Holland het interdict. In 1217 evenwel ging de uitgestootene op kruisvaart en de berichten van zijn dappere daden in Portugal tegen de ongeloovigen, die weldra in Rome aankwamen, maakten het onmogelijk hem langer buiten de kerk te sluiten. In 1218 overleed Lodewijk v. Loon.

Toen Willem I in 1222 stierf, had de geschiedenis van Holland reeds weer eenigen tijd den loop hernomen, waarin zij zich in de 12e eeuw bewogen had. Maar het graafschap had weer moeten beginnen op een punt, waar het al voorbij geweest was. Weg waren de bezittingen en vooruitzichten in Friesland over de Rekere; de Vlaamsche rechten op Zeeland bew. Sch., waar Diederik VII al overheen was gaan leven, waren weer bevestigd. Een klein voordeeltje was, dat Willem I in 1221 van den hertog van Brabant een hoekje van het latere Tolen in leen kreeg [1]). Maar hij had dan ook op zijn ouden dag nog diens dochter Maria, wed. van keizer Otto IV, tot zijn tweede vrouw genomen.

Literatuur : Voornl. nog *Annales Egmund.* (en *Chron. Egm.*) en de *Narracio* (vgl. bov. blz. LXIV). Oorkonden bij V. D. BERGH en DE FREMERY. Vgl. BROM's *Regesten.*
Algemeene geschiedenis: LUCHAIRE, ~~*Innocent III,*~~ *La papauté et l'empire.* Verdere litt. HAMPE 197 n.
Holland en Brabant: SMETS, *Henri I duc de Brabant* (Bruss. 1908); KLUIT, *Hist. crit.*, I² 413; BONDAM, *De Ortensche verwikkelingen* ('s Bosch 1886).
Ada v. Holland: KLUIT a w. 449; BRILL, *Voorlezingen ov. de gesch. der Nederl.*, 3² (Leid. 1880).

§ 6. De afscheiding van het Noorden (± 1225—± 1250).

In de staatkundige geschiedenis van Duitschland verbleeken langzamerhand de groote lijnen en scherper komt de plaatselijke historie uit. Het rijk is nu het land der kleine vorsten en der kleine gebeurtenissen. Als men zoo van boven af daarop neerziet, krijgt men soms den indruk van meer spel dan ernst, want wat haalden ze dikwijls weinig uit al die drukke onderhandelingen en zelfs ook de nu en dan uitbrekende oorlogjes. Elk staatje was nog arm aan menschen en oeconomische hulpmiddelen; wat het hieraan bezat, was nog lang niet tot behoorlijke samenwerking binnenslands georganiseerd; slechts zeer weinig daarvan kon voor krachtsontwikkeling naar buiten samengevat worden. Een paar com-

[1]) Obreen, Bijdr. H. G. XXXIV, 486. Vgl. bov. blz. LXVI.

pagnieën van thans vormden toen een leger; het voeren van een krijg bestond gemeenlijk in het doen van strooptochten en op het toebrengen van een forschen stoot volgde bijna altijd verslapping. En de afgedwongen vredes werden gewoonlijk door tal van eeden, garanties en gijzelaars bevestigd, want de overwinnaar kon zich niet lang sterk houden.

Tegenover een bevolking, die onwillig bleef, vermocht men niet veel. De Hollandsche graven hadden W.Friesland, ondanks de moeilijkheden door de natuur aan den ingang tot hun land gelegd, meer dan eens onderworpen; er onder houden hadden zij het niet gekund. Aan een verovering van het land over de Zuiderzee was nog niet te denken; er werd pas in de 14e eeuw ernstig werk van gemaakt en toen ontbrak nog het vermogen ze door te zetten.

Een graaf Willem van Friesland had men daar omstr. 1200 nog wel kunnen zetten, maar graaf Willem I van Holland had er geen sympathie of macht behouden. De voorkeur was overgegaan op „den goeden St. Maarten", den vriendelijken Stichtspatroon, doch hij moest slechts vereering en geen erkenning van wereldlijke rechten vragen. De graaf was zoo hier als elders in Friesland, waar men nog aanspraken op de grafelijkheid in de verte wist, geworden tot den vreemden vrijheidsbelager. Te leven zonder graaf boven zich was, zoo ver de herinnering reikte, eigenlijk normaal geweest: het scheen een eeuwenheugend recht. Omstr. 1230 bestond ook in Friesl. bew. Lauwers de overtuiging, dat de feitelijke toestand de rechtmatige was. Maar wie had dien uitzonderingstoestand gewettigd? De verbeelding zocht in het verleden naar den schenker van het ongewone privilege: een reeks van koningen en keizers, doch aan het begin de machtige en wijze, Karel de Groote. Hij, die in de 2e helft der 13e eeuw een valsch stuk vervaardigde, waarin koning Willem II in onbepaalde termen de door Karel aan de Friezen verleende vrijheidsrechten bevestigde, alsook de maker van het bekende onechte vrijheidsprivilege van keizer Karel zelf [1]) waren in zooverre te goeder trouw, dat zij uitgingen van wat reeds bij hen en hun landgenooten een vast geloof was.

Vrijheid zonder meer is evenwel iets negatiefs. In de staats-

[1]) Over de dateering M. G. DD. Karol. I, 395.

inrichting was een defect, sinds de handhaver van recht en veiligheid daaruit genomen was, en het moest nog blijken, of de Friesche volksgemeenten zichzelf onder tucht stellen zouden. Ten O. van de Lauwers, waar de grafelijkheid en de mogelijkheid eener restauratie dier instelling reeds langer uit het gezicht waren, had men al een poging gedaan om in de leemte te voorzien. Verscheidene jaren aaneen heeft daar een landvredebond bestaan. De vergaderplaats was bij den Upstalboom (bij Aurich); „gezworenen", hier gekozen en beëedigd, moesten door hun rechterlijke tusschenkomst, desnoods met geweld storing van den landvrede verhoeden. Wij weten van hun optreden in Fivelgo van 1216 tot 1231. Maar de macht, waarmee zij de onderwerping aan hun beslissingen moesten afdwingen, rustte te duidelijk op een afspraak en bleef iets betwistbaars; wat men zoo aangezet had, was een kunstarm der gerechtigheid. Bovendien niet slechts de menschelijke natuur, ook de geaardheid van het land verhinderde de vestiging van een krachtig oppergezag over de Friesche gouwen. De wateren met hun zich steeds verbreedende monden, de hoofdwegen, beide namen hun richting uit het binnenland naar de zee en het onderling verkeer tusschen de naast elkaar liggende deelen was niet gemakkelijk.

Dat ook Friesland bew. Lauwers in dezen tijd tot het verbond van den Upstalboom behoord heeft, is noch bewijsbaar, noch waarschijnlijk. Maar de twijfel, of het misschien nog zou worden opgenomen in de Nederlandsche statengemeenschap was opgeheven; het kreeg definitief een plaats onder de boerenrepubliekjes van het Noorden. Alleen W.Friesland bleef van deze afgesneden door een voortdurend wijder spalkend zeegat. Het moest afwachten, dat de Holl. graven weer eens sterk genoeg zouden zijn om het te nemen.

Evenals Friesland lag ook afgezonderd van de overige Nederlanden Drente. Nog toonen de rechtlijnige O.grenzen der provincie hoe daar later kunstmatig scheidingslijnen getrokken zijn door uitgestrekte venen, die den menschen geen woonplaats en alleen bij droogte en vorst een overtocht gunden. Bijna even lijdelijk halsstarrig lag een veenmoer aan de Z.zijde. Bij Ommen kon men er nog al eens over; verder waren er slechts twee openingen, waardoor wegen liepen: een ten O. over Koevorden, een ten W. bij Meppel tusschen het hoog- en laagveen door. Bij Hulsforde in het Z.O.

of op den Bisschopsberg in het Z.W. placht men dan ook den bisschop te ontvangen, als hij zijn graafschap Drente bezocht. Ook langs den W.kant liep de veengordel nog een eind voort, maar in het N., waar eenige riviertjes een bescheiden scheepvaart mogelijk maakten en de Hondsrug in de Friesche zeeklei uitliep, lag het gewest meer open. Den noordelijken driehoek, de praefectuur van Groningen, had bs. Hartbert indertijd aan zijn oudsten broer, de jurisdictie in het overblijvende stuk benevens het kasteleinschap van Koevorden aan den jongsten in erfleen gegeven (bov. LXIII). Waarschijnlijk waren tegen het einde der 12e eeuw op grond van een familieverdrag Eelde en Peize als afzonderlijke heerlijkheden uit de praefectuur afgescheiden, zoodat deze nu nog slechts het later z.g. Goorecht — waarin het stadje Groningen — omvatte. De onderzaten van de kasteleins van Koevorden gevoelden zich nauw verbonden met deze hunne heeren, nauwer dan met de bisschoppen, met wie ze geen geregelde aanraking hadden. In Groningen daarentegen, toen reeds een klein handelscentrum, streefde een burgerpartij, die van de Gelkingen, naar onafhankelijkheid van den praefect en de heeren van Koevorden steunden haar in het verzet. Tegen 1227 kwam bs. Otto van Lippe (1216—'27) zelf naar het N. om de geschillen bij te leggen. Maar Rudolf, heer v. Koevorden, weigerde zijn uitspraak op te volgen.

Het zou hem dan wel geleerd worden. Een groote expeditie werd op touw gezet: de graven van Holland en van Kleef zonden hulp, de graven van Gelre en van Bentheim kwamen zelf met hunne manschappen, ook ridders uit het Keulsche en het Munstersche voegden zich bij het tuchtigingsleger van den bisschop. Maar bij Ane, waar Rudolf en de zijnen zich achter een moeras opgesteld hadden, zonken de zwaargewapenden der voorhoede in den modder, de Drenten vielen de hulpeloozen aan en de overigen, ontsteld over de verraderlijkheid van den grond onder hun voeten, vluchtten. Velen, waaronder de bisschop zelf, raakten vast in de veenpoelen en werden gedood, de graaf van Gelre en Gijsbrecht van Amstel werden gewond en met talrijke tochtgenooten gevangen genomen. Een verschrikkelijke gebeurtenis (1227).

Bij de keuze van een nieuwen bisschop zwegen politieke overwegingen wel niet geheel ,maar de verontwaardiging overheerschte toch de lust tot intrigue. Eenstemmig werd gekozen de bisschop van Paderborn, Wilbrand (1227—'33). Men vroeg van hem slechts

één ding: den dood van Otto te wreken en de Drenten te onderwerpen. Het is hem evenwel niet gelukt, ondanks voortdurende inspanning. Buitenlandsche ridders toonden reeds in 1228 weinig lust in veldtochten naar een land, waar hunne bewapening meer een gevaar dan een voordeel was; de noodzaak om de krijgsondernemingen telkens te herhalen doofde wraakzucht en plichtsgevoel der Stichtsche ridderschap; alleen de Friezen uit Oostergo en Westergo hebben den bisschop trouw bijgestaan. Hun hulp echter moest uitsluitend als blijk van geloofsijver aanvaard worden. Zij waren immers „vrije mannen, onbelast met eenig juk van dienstbaarheid of heerschappelijken druk".

Pas onder Wilbrand's opvolger, Otto v. Holland (1233—'49) is den strijd geëindigd. Dat de Drentenaren het klooster Marienberg (bij Staphorst) stichtten voor het heil der zielen van den bs. en zijn te Ane gevallen medestrijders, bewees slechts hun boetvaardigheid voor wat zij tegenover hun kerkelijk hoofd en diens helpers bedreven hadden. Het wereldlijk gezag bleef feitelijk, en voortaan meer onbetwist, aan de heeren van Koevorden.

De praefecten van Groningen, daar achter in Drente, zaten nu vrij geïsoleerd van den bisschop. En in hun stad, met haar toenemenden handel, die zich van het arme Drente begon af te wenden en te keeren naar het graanrijke Friesland, werden zij met hun kring van ridderlijke dienstmannen een vreemd element, dat gevaar liep uitgestooten te worden. Het geschiedde op onvoorziene wijze in 1251. In 1250 heerschte tusschen Lauwers en Eems gebrek, doordat een overstrooming de akkers verzout had, en de Gron. kooplieden vroegen voor het van elders aangevoerde graan ongehoorde prijzen. De praefect met de zijnen en de heeren van Peize verbitterden de geprikkelde stemming nog door brutale willekeur. De ontstemming daarover bracht Hunsingoërs en Fivelgoërs, die jaren met elkaar overhoop gelegen hadden tot elkaar en gezamenlijk belegerden zij Groningen, totdat het herfstweer hen noopte af te trekken. Zelfs in 1251 bestond die zeldzame eensgezindheid nog: met andere Friezen versterkt legerden zij zich weer voor de stad. Maar de verbittering was geschift. Toen de stad zich overgegeven had, moesten de stadsmuren en de steenen huizen daarbinnen geslecht worden; de praefect en zijn gezellen moesten de stad metterwoon verlaten—maar de kooplieden mochten blijven. Men sprak zelfs van een vriendelijke verstandhouding tusschen de Friezen

en de kooplieden gedurende het beleg. Waarsch. met recht: de Friesche boeren en de Gron. kooplieden hadden elkaar noodig.

Tamelijk wantrouwend naderden landbouw en handel elkaar nog: militaire kracht van de stad leek den Friezen reeds nu een gevaar. Maar voor beide, voor de stad het meest, was een praefect met een troep dienstmannen nutteloos en hinderlijk. Pogingen, die hij later nog deed om zich in de stad te nestelen, mislukten. Hem bleef weinig meer dan het recht om er den schout te benoemen; onmiddellijk gezag behield hij slechts in het landelijk deel der praefectuur. De stad, nu ontvoogd, sloot reeds in 1258 zelfstandig een rechtsverdrag met Fivelgo, de eerste staatkundige verbinding met Friesland, die de oeconomische samenwerking zou moeten vergemakkelijken.

Zoo schikte zich de bevolking in het N. eigenmachtig in verbanden, die het best voor eigen behoeften en wenschen pasten. Drente trok zich terug. Het schoutambt Vollenhove was er reeds van gescheiden, de beide Stellingwerven zouden er in het begin der 14e eeuw buiten geraken. Als een egel opgerold lag het voortaan veilig tusschen zijn venen. De oeconomische taak was hier voorloopig volbracht: de esschen bij de dorpen, de groenlanden langs de riviertjes waren in gebruik, maar stil en onwillig lagen de bruine heidevelden, waartegen de mensch tot diep in de 19e eeuw machteloos was. Geen stad is hier ontstaan. Groningen daarentegen brak door de politieke grens. Geposteerd aan den voornaamsten landweg naar een zeer vruchtbaar deel van Friesl., weldra, door kunstmatige stroomverlegging, ook aan de belangrijkste waterverbindingen daarheen, kon het den handel in het N. beheerschen. Het maakte zich los van Drente, maar bleef ver genoeg van Friesland, dat de onlusten in dit gewest er niet aldoor overheen spoelden en nergens rondom was een landsheer, die aan verzet tegen overheersching door die ééne stad leiding en bestendigheid zou kunnen geven.

Literatuur: Over opvattingen en toestanden bew. Lauwers: *Gedenkschriften van de abdij Mariengaarde* (uitg. WIJBRANDS voor h. Friesch Genootsch.; Leeuw. 1879); het *Rudolfsboek* (Fr. Rechtsq. 424); materiaal over den Upstalboom: RICHTHOFEN, *Untersuchungen über friesische Rechtsgesch.* 2 dln. (Berl. 1880, '82) I, c. II § 1—3; c. III § 1—8.

Over Friesland beo. Lauwers en Drente de *Narracio*; *Kronijken van Emo en Menko* (uitg. FEITH en ACKER STRATINGH in Werk. H. G., N. Serie 4, Utr. 1866; ook M. G. SS. XXIII 454); *Oorkondenb. v. Groningen en Drente* I.

GOSSES, *De bisschop v. Utrecht, het Domkapittel en de Gron. Prefect* (Bijdr. Vad. Gesch, IV[7] 25) hfdst. II.

§ 7. De ontbinding van het Duitsche rijk (± 1225—± '50).

Bs. Koenraad v. Porto, pauselijk legaat, loste in 1226 eenige geschillen op, die bs. Otto II v. Utrecht en zijn buren van hun voorgangers geërfd hadden. De afwateringskwestie met Holland werd zoo geregeld, dat de bedreiging van den Swadenburger dam verdween [1]). Een eenvoudige schikking bleek mogelijk ten aanzien van de illusoir geworden rechten op Friesland. Voorts gaf de graaf v. Gelre zijn aanspraken in Salland (bov. blz. LXXI) op voor een flinke som gelds en het bisschoppelijk goed in Elst en Odilienberg, dat toch buiten het machtsbereik van den bs. lag. Odilienberg, het oude toevluchtsoord uit den Noormannentijd (bov. blz. XXXIX) deed voor het laatst nog eens dienst tegenover belagers der bisschoppelijke macht. Zoo was er dan schoon schip gemaakt en eendrachtig zijn in 1227 Holl. en Geld. ridders met de Stichtsche troepen tegen Drente opgetrokken.

Er bestond trouwens een zekere neiging tot inschikkelijkheid tusschen de Nederlandsche vorsten. De oorlogen in het begin der 13e eeuw hadden de meeste hunner sterk aangepakt en hun politieke ingetogenheid geleerd. Zelfs op het punt van Zeeland bew. Schelde kon in 1227 een verdrag gesloten worden tusschen Floris IV en Ferdinand van Vlaanderen, dat van eenig wederzijdsch vertrouwen getuigde. Ferdinand was bij Bouvines (1214) gevangen genomen door Philippe Auguste en na een gevangenschap van 12 jaar was hij als een bescheiden man in Vlaanderen teruggekeerd. Bovendien de meeste vorsten hier in het N. waren nauw met elkaar verzwagerd. Hendrik I van Brabant was de schoonvader van Floris IV van Holland (1222—1234) en Gerard IV van Gelre (1207—'29). Na den dood van Wilbrand werd Otto van Holland elect van Utrecht (1233—'49) — hij weigerde nl. zich tot priester te laten wijden —; hij was de oom van den jongen Willem II van Holland (1234—'56). Deze had, evenals Otto II van Gelre (1229—'71) tot oom van moederszijde Hendrik II van Brabant (1235—'48). De nauwe betrekkingen tusschen Holland en Brabant openbaarden zich o.a. daarin, dat Haarlem in 1245 een stadsrecht kreeg

[1]) Vgl. bov. blz. LXXII en Fruin, Verspr. Geschr. VI, 184; 't Hooft, Het ontstaan van Amsterdam (Amst. 1917), 17 (naar aanl. daarvan Huizinga in Gids 1918, I, 107, 565; Te Lintum, Ts. v. h. Aardr. Gen., 2e Ser. XXXIV, 616 en Gids t. z. p. 561; 't Hooft, Jaarb. Amstelodamum XVI, 195).

naar Brabantsch model [1]). Het werd zelf weêr de moederstad voor de meeste later met stadsrecht begiftigde Hollandsche plaatsen.

Maar dat nu een pauselijk legaat tusschenbeide kwam als middelaar tusschen de Nederlandsche vorsten! Het teekent den nieuwen tijd, dat de kerk zich begeeft op een terrein, waar zich tot nu toe de wereldlijke machten alleen bewogen hadden. Ook kruistochten neemt zij onder haar leiding; bij dien tegen Damiate (1217—'19, waarbij ook Willem I) was een pauselijk legaat de hoofdpersoon geweest. En ze werden ook gericht tegen wie onder de Christenheid zich tegen het gezag van kerk en kerkelijke personen verzetten. Door kruisprediking had bs. Wilbrand de Friezen tegen Drente op de been gebracht. In 1234 zwermden kruispredikers weer over de Nederlanden uit om krijgshulp te winnen tegen een ander boerenvolkje, de Stedingers (a. d. Beneden Weser). De jonge Hendrik v. Brabant en de graven van Holland, Gelre en Kleef hebben er met hun ridders aan meegedaan. Maar in Fivelgo had de bevolking in die onderneming een poging gezien om hare stamverwanten van de onafhankelijkheid te berooven — waar het dan ook op neerkwam. Ze was hier en daar dreigend te hoop geloopen, de predikers hadden die van Appingedam in den ban gedaan en verklaard, dat Stedingers, Fivelgoërs en Drenten één waren in goddeloosheid.

Ondanks een zekere spanning was het echter omstr. 1230 nog niet gekomen tot de onherstelbare breuk tusschen den paus en keizer Frederik II. De barst was al lang zichtbaar en eveneens, dat ze zou openspringen in Italië. Hier in het N. was het zelfs den vorsten nog mogelijk goed Staufisch te zijn zonder in kerkelijk opzicht voor verdacht te worden gehouden. En de keizer, die wel wist niet tegelijk in Duitschland en Italië sterk te kunnen zijn, was er op uit het ontstaan eener oppositie aan deze zijde v. d. Alpen te voorkomen. De keuze van zijn zoon Hendrik tot Roomsch koning had hij bewerkt door een concessie aan de geestelijke rijksvorsten, het „privilegium in favorem principum ecclesiasticorum" (1220), waarbij hij de meeste rechten, die het keizerschap nog binnen de bisdommen bezat, opgaf. Wat nog stond van het kerkelijk-wereldlijk regeeringstelsel der Saksische en Salische keizers, werd nu afgebroken. Ook den wereldlijken rijksvorsten kwam hij

---

[1]) Huizinga in De Opkomst v. Haarlem (Bijdr. Vad. Gesch. IV^{5}) 86.

tegemoet. Het „statutum in favorem principum" (1232) verleende hun munt- en geleiderecht binnen hun eigen gebied en voorts, wat de keizer daar nog aan rechtspraak mocht hebben. Niet alles, wat zoo gegeven werd, was geschenk; veel ervan was de keizer feitelijk reeds kwijt.

Gewone graven als die van Holland en Gelre vielen buiten dit laatste privilege: zij behoorden niet tot den rijksvorstenstand. Doch ook zij, en zeker die van Holland, waren wel zoo vrij te nemen, wat zij krijgen konden. Bovendien voor zulke tweederangsvorsten viel ook wel iets af, dat alleen met 's keizers goedvinden verkrijgbaar was. Zoo ontving de graaf v. Gelre het recht om den Arnhemschen tol, dien hij in leen had, te verleggen naar Lobith (1222). Zijn gebied kromde zich al om de splitsing van de rivier, nu kon geen Rijnschip hem meer ontkomen.

Sedert 1237 evenwel stond Frederik II, doordat hij de Lombardische steden ten onder gebracht had, zoo sterk in Italië, dat 's pausen staatkundige zelfstandigheid op het vallen scheen. Gregorius IX (1227—'41) zag zich gedreven tot een verdelgingskrijg; de ban over den keizer in 1239 was de oorlogsverklaring. De pausen hebben gestreden met alle middelen, waarover zij beschikten. In 1245 werd Frederik II op het concilie van Lyon afgezet; de Duitsche aartsbisschoppen zorgden voor een tegenkoning, Hendrik Raspe v. Thüringen, geheel een werktuig in 's pausen hand. Onzijdigheid was nu niet langer geoorloofd; elect Otto van Utrecht moest zich laten wijden ('45); Staufischen geestelijken werden hun beneficien ontnomen; ban, interdict en kruisprediking in het werk gesteld. De vorsten hier lieten zich niet gemakkelijk opdrijven: de Staufen regeerden al een eeuw en gehoorzaamheid aan hen was nu een gemakkelijke plicht geworden. Daarbij de heerschzucht van 's pausen grooten medestander in het N.W. des rijks, Koenraad v. Hochstaden, abs. van Keulen, werkte soms afschrikkend [1]). Mee gingen ze pas, toen na Hendrik Raspe's dood gr. Willem II Roomsch koning geworden was; 3 Oct. '47 werd hij te Woeringen (bij Keulen) gekozen. Zijn oom Hendrik II v. Brabant was de eenige wereldlijke rijksvorst, die de keuze bijwoonde.

Macht gaf de nieuwe waardigheid den 20-jarige weinig. Behalve zijn verwanten had hij voor zich een aantal kleine heeren aan den

[1]) Over hem Cardauns, Konrad v. Hochstaden, Erzbischof v. Köln (Keulen 1880).

Neder-Rijn en de drie groote kerkelijke vorsten. Den graaf v. Gelre kon hij spoedig zijn loon geven: Nijmegen, Staufisch gezind als alle rijkssteden, werd veroverd en met het omliggend rijksgebied aan Otto II verpand (1247). Een belangrijke stad en een stuk lands, dat de opening tusschen Opper- en Neder-Gelre wel niet vulde, maar toch verkleinde. Een broer van Otto, Hendrik v. Montfort, werd door toedoen van den kardinaal-legaat elect v. Luik. Den kapittels werd trouwens bij de uitoefening van hun kiesrecht geen afdwaling naar Staufischen kant vergund. In het begin van 1249 verbood Innocentius IV (1243—'54) den Duitschen domkapittels zelfs zonder zijn goedkeuring bisschoppen te kiezen. In Utrecht echter, waar nog Staufische neigingen waren blijven hangen, werd desondanks nog in 1249 tot opvolger van bs. Otto gekozen Gozwin van Randerode [1]). Maar hij moest plaats maken voor den pauselijken candidaat Hendrik van Vianden (1250—'67), een bloedverwant van den Keulschen aartsbisschop.

Willem II zou zich zijn rijk moeten veroveren. Zijn kleine huisbezit kon hem daarvoor de middelen niet leveren. Holland was voor hem weinig meer dan een asyl, dat hem een toevlucht bood na mislukte ondernemingen of bij werkeloosheid wegens geldgebrek. Zijn koningschap toch moest voornamelijk door den paus gefinancierd worden, die hem dan ook sommen toezond en de beschikking liet over kruistochtgelden. Ook een kruistocht zelf van Friezen werd afgeleid naar Aken, dat met hunne hulp ingenomen werd (1248). De koning kon nu tenminste hier, in de van ouds daarvoor aangewezen stad, gekroond worden. De Friezen verblijdde hij met het reeds vermelde vrijheidsprivilege. Het verhaal van zijn koningschap valt overigens bijna geheel buiten de vaderlandsche historie. Voor de algemeene geschiedenis is het echter ook van gering belang: terecht laat men gemeenlijk het interregnum in 1250, bij den dood van Frederik II, beginnen. De meermalen uitgesproken onderstelling, dat Willem II, indien hij niet in 1256 ontijdig omgekomen ware, nog eens een groot man in het rijk had kunnen worden, is niet meer dan een vriendelijkheid tegenover de nagedachtenis van een jong gestorvene. Wel is hij na 1250 langzamerhand in West- en N.-Duitschland als koning erkend — sedert den dood van Koenraad IV in 1254 had hij geen

[1]) Volgens een valsche overlevering Gozwin v. Amstel. Vgl. Pijnacker Hordijk Bijdr. Vad. Gesch. III[10] 185.

Staufe meer tegenover zich —, doch hoe onwis zijn koningschap was, bleek nog in 1255, toen onder geestelijke vorsten het plan opkwam hem maar weer af te zetten [1]). Met Koenraad van Hochstaden stond hij destijds op zeer slechten voet en zelfs zijn geestelijke buurman in de Nederlanden, de bisschop van Utrecht, was zijn vriend niet. Wat er tusschen hen beide omging, is ons maar half duidelijk, doch vast staat, dat hij niet geheel tevreden was, toen de bisschop den ongehoorzamen leenmannen Gijsbrecht van Amstel en Herman van Woerden te lijf ging en tegen den eerste het kasteel Vredeland bouwde.

Het koningschap van Willem II is een postscriptum op een afgesloten hoofdstuk der rijksgeschiedenis. Pas in 1273 kwam weer een nieuw Duitsch koningschap op, dat genoemd kon worden onder de Europeesche machten, maar de pretentie om het rijk te willen regeeren heeft het nooit meer kunnen verwerkelijken. En voor Holland en het Sticht — minder voor Gelre — was voortaan de Duitsche koning of keizer feitelijk een buitenlandsch vorst, met wien men diplomatieke betrekkingen onderhield.

Literatuur: Kronieken en oorkonden alsboven; samenvattend Beka.
Stedingers: Schumacher, *Die Stedinger* (Bremen, 1865).
Willem II: o.a. Melis Stoke, *Rijmkroniek* (uitg. d. Brill, Werk. H. G., N. S, 40, 42); Böhmer, Ficker, Winkelmann, *Regesta Imperii*, V 2 dln. (2e dr. Innsbr. 1881—'94), 1e dl. 918, 2e dl. pass.; Meerman, *Geschiedenis van graaf Willem II van Holland, Roomsch koning* (4 dln., 's Grav. 1783—'87); Hintze, *Das Königtum Wilhelms von Holland* (Leipz. 1885).

[1]) Döhmann, Die rheinischen Erzbischöfe und der Neuwahlplan v. 1255 (Beil. Gymn. Progr. Lemgo 1887) en Scheffer Boichorst, Mitt. d. Instit. f. oesterr. Gesch. VI, 588.

HET ONTSTAAN VAN BESTENDIGE MACHTSVERHOUDINGEN.

(2e helft 13e eeuw).

§ 1. Hervatting van den strijd om Zeeland bew. Schelde en West-Friesland (1246—58).

Reeds onder Willem II (1234—'56) waren de zeere plekken aan beide uiteinden van het graafschap Holland weer opengegaan. Het eerst die in het Z.: zoolang daar Zeeland bew. Sch. noch erkend Hollandsch, noch onbetwist Vlaamsch bleef, moest het er wel schrijnen.

Willem II had gravin Margareta v. Vlaanderen (1244—'80) de leenhulde voor Zeeland bew. Sch. onthouden; door zijn zuster Aleidis met Jan van Avesnes te laten trouwen ('46), bracht hij zich tot haar in een onhartelijke familiebetrekking. Jan v. Av. was nl. de oudste der twee voorzoons, die Margareta had gekregen bij haar eersten man Bouchard v. Avesnes. Het huwelijk met dezen had zij indertijd verbroken op grond daarvan, dat Bouchard de kerkelijke wijding tot subdiaken ontvangen had, en de daaruit geboren kinderen heeft zij steeds achtergesteld bij die, welke uit haar tweede huwelijk, met Willem v. Dampierre geboren waren. Jan v. Avesnes evenwel hield vast aan zijn eerstgeboorterecht en juist in 1246 had een scheidsrechterlijke uitspraak van kg. Lodewijk IX v. Frankrijk en een pauselijk legaat aan hem de opvolging in Henegouwen c. a., aan zijn oudsten halfbroer Willem v. Dampierre die in Vlaanderen toegewezen. Maar Jan v. Av. was hiermee niet tevreden. Hij ontkende de rechtskracht eener beschikking van den Franschen koning over Duitsch rijksland en eischte de successie in alles, wat zijn moeder daarvan bezat, o.a. ook in haar rechten op Zeeland bew. Sch. Zoo ver was hij op den weg naar de heerschappij, toen hij daar Willem II vond, die zich bij hem aansloot.

Dat deze kort daarop koning werd, gaf hun tegenover Marg. geen dadelijk voordeel. Het nieuwe koningschap was nog zwak en voorloopig als wapen onbruikbaar. Integendeel Willem II trok zich uit zijn territoriale politiek wat terug. Zijn broer Floris, re-

gent in Holland tijdens zijn afwezigheid, was in Juli '48 genoodzaakt een verdrag te sluiten, waarbij hij de Vlaamsche leenheerlijkheid, tractaatsrechten en schuldvorderingen erkende, en nadat hij zich met weinig succes in Zeeuwsche adelstwisten geroerd had, ook nog een voor Vlaanderen gunstige uitlegging van onzekere punten in de verdragen te aanvaarden (Mei '50). De Avesnes hadden al in Jan. '49 van hun aanspraken op Rijksvlaanderen afgezien.

Maar in 1252 achtte Willem II zich sterk genoeg om een slag naar Margareta te doen. Nu was hij, de koning, de miskende leenheer. Wegens het nalaten der leenhulde aan hem ontnam hij Marg. Rijksvlaanderen en Namen — een soort adnex van Henegouwen — en gaf dit aan Jan v. Av. Het was een uitdaging. Een Vlaamsch leger landde Juli '53 op Walcheren; maar bij W.-Kapelle liet het zich volkomen verslaan. Twee Dampierres en vele Vlaamsche edellieden raakten gevangen en toen de koning twee dagen later bij Arnemuiden geland was, zag hij nog slechts opgejaagde, uitgeschudde vijanden door het eiland rondzwerven. Hij had zijn deel van den Vlaamschen buit binnen.

Niet alzoo Jan v. Avesnes. Margareta stond Henegouwen af aan Karel v. Anjou, een broer van koning Lodewijk IX, en voor dezen was hij geen portuur. Willem bleef echter voorloopig aan zijn eigen zaken. Begin 1254 voer hij met een leger naar W.-Friesland. Ook hier een onmiddellijk succes: een overwinning en plundering van het land [1]). Maar meer dan de onderwerping van Ouddorp en Vronen (N. O. v. Alkmaar) bleef er, naar het schijnt, niet van over. De zwager in Henegouwen toch had zijn krijgshulp van noode: hij was bezig zijn land aan Karel v. Anjou te verliezen. Niet evenwel de legermacht van Willem II, doch de tusschenkomst van een pauselijken legaat bracht hem verlichting. Willem II was de voorvechter der Antistaufische partij in Duitschland, Karel v. Anjou voorbestemd tot pauselijk kampioen in Italie; ongaarne zag de paus, dat die beide helpers elkaar nu aanpakten. Een wapenstilstand, waarin ook de Friezen begrepen werden, sloot den strijd (Juli '54).

Het eerst werd deze heropend tegen de Friezen; de strijd tegen hen raakte de Europeesche staatkunde niet. Een veldtocht in

[1]) Hocsemius, Gesta epp. Leodiensium (uitg. Chapeaville, Collectio, II, 1613) 287; Levold v. Northof, Chronik d. Grafen v. d. Marck etc. (uitg. Tross, Hann. 1859) 98; V. d. Bergh Oorkbk. I no. 593.

den zomer van '55 leverde echter slechts een geringe terreinwinst; het waterrijke land stuitte den voortgang. Maar in den winter daarop, toen het stijf bevroren lag, lokte het den koning met zijn zware ruiterij binnen. Tot zijn verderf: hij zakte met zijn paard door het ijs en werd gedood (bij Hoogwoude, 28 Jan. '56). Ontstelde Friezen begroeven het lijk op een geheime plaats. Doch zóó konden zij den dooden koning niet verbergen, of zijn zoon zou zijn stem hooren, die vroeg om bevrijding uit den vreemden grond en maande tot onderwerping der W.Friezen als tot een eereplicht.

Floris V (1256—'96) was nu evenwel nog geen twee jaar. Zijn oom, nu Floris de Voogd, liet de Friesche aangelegenheid voorshands op haar beloop en nam voor de Zeeuwsche een regeling aan, die kg. Lodewijk IX tot stand bracht (Verdr. v. Brussel, Oct. '56). Vlaanderen behield de leenheerlijkheid over Zeeland bew. Sch., maar liet de regeeringsrechten en inkomsten ten volle aan den Voogd, die een dochter van Gui v. Dampierre, den Vlaamschen troonsopvolger, zou huwen. Royaal overgaan op diens pupil zouden ze slechts, indien de voogd kinderloos vóór zijn neef overleed en deze dan ook een dochter van Gui trouwde. Toevoeging alsook weglating van bepalingen voor andere gevallen beoogden kennelijk om de elanden dan te brengen òf aan Vlaanderen òf aan een zwakke, naijverige zijlinie van het Hollandsche huis. Maar de dood wees den koninklijken weg: Maart '58 stierf Floris de Voogd door een ongeval zonder kinderen na te laten.

Reeds had de eenhoofdigheid in Zeeland vrucht gedragen: Floris de Voogd had aan het heelegewest een keur verleend, die bijna 2½ eeuw als een soort grondwet van Zeeland gegolden heeft. En toen nu later Floris V inderdaad met Beatrix v. Dampierre trouwde, was de Zeeuwsche kwestie, sedert 1253 eigenlijk al geen machtsvraag meer, staatsrechtelijk tamelijk wel gezuiverd. Zeeland bew. Sch. was voortaan een gewoon erfleen, dat de Hollandsche graaf hield van den Vlaamschen.

Literatuur : STOKE, 3e bk.; oorkk. bij V. D. BERGH, DE FREMERY en DUVIVIER, *La querelle des d'Avesnes et des Dampierre*, II (Cod. dipl., Brux.-Par. 1894).

HINTZE alsbov. Uitsl. over Holl. Vlaanderen behalve KLUIT en BERTEN (bov. blz. LXVIII) SATTLER, *Die flandrisch-holländischen Verwicklungen u. Wilhelm von Holland* (Göttingen 1852); BROSIEN, *Der Streit um Reichsflandern i. d. 2 Hälfte des 13. Jahrh.* (Beil. Sophiengymn. Berl. 1884).

§ 2. De voltooiing van het graafschap Holland (1258—'89).

In 1266 werd Floris V meerderjarig. Na den dood van zijn oom Floris had eerst zijn tante Aleidis — weduwe sedert '57 — het regentschap gevoerd, maar in '63 had de adel haar gedwongen de voogdij over te laten aan Otto II v. Gelre. De meerderjarigheidsverklaring van den 12-jarige maakte de baan geheel vrij voor de „heren van den lande". Vroeg rijp trouwens schijnt de graaf niet geweest te zijn. Zijn eerste groote persoonlijke regeeringsdaad is zeker wel geweest een veldtocht tegen W.Friesland in '72, doch deze onderneming, zonder beleid, bijna jongensachtig aangepakt, mislukte reeds vlak bij Alkmaar.

De smadelijke nederlaag was mede oorzaak, dat in Kennemerland de toch al gespannen draden van het gezag geheel loslieten. De „gemeente" — d.z. vrijen en minder vrijen; geen „lijfeigenen"! — werd oproerig tegen den graaf en de „welgeborenen". Evenals bijna anderhalve eeuw vroeger (bov. blz. LXVI) vereenigde zij zich met de W.Friezen (1274). Ook Waterland stond op tegen zijn heer, Jan v. Persijn. Het geheele Noorderkwartier richtte zich in als boerenrepubliek en zelfs over de grens van het Sticht liep de vloed der revolutie.

Hier was in 1267 bs. Hendrik v. Vianden gestorven. Een gestreng heer. Toen gebleken was, dat Gijsbrecht (IV) v. Amstel en de heer v. Gooi (bij Schalkwijk) voor zich onvoldoende geleerd hadden uit de les, die aan den ouden Gijsbrecht en zijn medestanders gegeven was (bov. blz. XCII), had de strijdvaardige kerkvorst hen, ondanks hun verbindingen met Floris den Voogd, duchtig afgestraft en als alle anderen, geestelijken zoowel als leeken, hadden zij den bs. meer moeten gehoorzamen dan in het Sticht zede en gewoonte was. In 1267 koos het gemeene kapittel om te voorkomen, dat hun een gelijksoortigen bisschop gestuurd zou worden, met spoed een opvolger, Jan v. Nassau. Hij was een neef van Otto v. Gelre — Holland kon zich toen niet laten gelden —, een tegenstander van den Keulschen aartsbisschop en, als vanzelf spreekt, voortaan geen persona grata in Rome. Op de rij af hebben de pausen hem de wijding onthouden en dus elect laten blijven. Misschien was hij goedhartig, maar zijn inschikkelijkheid kennen wij slechts als

meegeven met druk van buiten af en eenig loon is hem daarvoor niet beschoren geweest.

Toen het oproer Amstelland bereikte, stelde Gijsbrecht v. Amstel zich aan het hoofd der ontevredenen; een middeleeuwsche Philippe Egalité. Gaarne had hij met hen het slot Vredeland (bov. blz. XCII) veroverd, maar dit vereischte meer belegeringstechniek, dan hij zijn ongeregelden scharen kon bijbrengen. Hij voerde ze dus verder vóór Utrecht, waar spoedig de ambachten zich verbroederden met de belegeraars. Het stadsbestuur werd omgezet; uit de handen der patricische families ging het over in die van de oudermannen der gilden. Ook Amersfoort en Eemland voegden zich bij de boerenpartij en de huizen van eenige van Gijsbrechts tegenstanders werden gebroken. De democratie beheerschte het gansche Nedersticht; Utrecht was haar middelpunt, Gijsbrecht haar leider. Enkele andere edelen, zijn broer Arend, Herman v. Woerden en Zweder v. Abkoude sloten zich er bij aan. Doch de Kennemers wist Gijsbrecht weer naar hun land terug te doen keeren, waar zij een deel van hun ongeoefende gevechtskracht verdeden aan een vruchteloos beleg van Haarlem.

De opstand overstelpte Floris V en Jan v. Nassau en dreigde hen van landsheeren tot partijhoofden te maken. „De graaf van Holland en zijn edelen" — het zijn de woorden der oorkonden — sloten reeds in Juli 74 een onzijdigheidsverdrag met de stad Utrecht en de boeren uit Amstel- en Vechtstreek; zelf verleende Floris aan de Kennemers een landrecht [1]), dat een aantal hunner wenschen bevredigde. Men kan dit opvatten als een teeken van onmacht of als een bewijs van doorzicht; dwaas zou zijn, het voor te stellen als een openbaring van 's graven liefde voor den minderen man. Maar de Kennemer boeren deden niet aan psychologie: ze zijn steeds wijs geweest met hun landrecht (ons slechts bekend in een redactie, missch. een uitbreiding, van 1292) en den gever bleven zij dankbaar.

Geheel anders de elect. Tevergeefs heeft hij met Reinoud I v. Gelre samen geweld beproefd. Maar hij kon zijn hoofdstad niet vermeesteren en heeft 2 jaar in Deventer moeten resideeren. Op het platteland van het Nedersticht schijnt de opstand eindelijk, maar zeer langzaam, uitgeziekt te zijn; de stad werd Sept. 1276

[1]) Dit is waarschijnlijk gemaakt door Oppermann, bij wien ook de juiste chronologie van den opstand: Westd. Zeits. XXVII, 215.

verrast. Doch de contrarevolutie, die de elect er nu op gang bracht, slaagde maar ten halve. Twee jaar later echter kwam Nic. v. Cats met een Hollandsch legertje en ruimde democratie en democraten finaal op, de laatsten door ze alle met elkaar uit de stad te zetten.

De graaf van Holland had zich toen bevrijd van alle invloeden, die hem lang in de uitoefening zijner macht beperkt hadden: geen opstand meer en ook geen intrigante familieleden, die hem zijn rechten poogden af te troonen. Zijn tante Aleidis n.l. en haar 2e zoon Floris — Henegouwen was voor den oudsten, Jan — hadden het zich huiselijk gemaakt in het graafschap en lang kon hun jonge neef tegen die twee niet op. Achtereenvolgens zien wij hem in '72 aan zijn neef Floris het bewind over Zeeland en het baljuwschap van Z.-Holland (t. Z. v. N. Maas en Holl. IJsel) opdragen. Men begrijpt nu nog beter 's graven zwakheid, toen wat later Kennemerland onstuimig aan den toom ging rukken. Tante en neef kweekten zich een aanhang onder den adel; Aleidis zorgde bedrijvig voor de ontwikkeling van het plaatsje, dat bij haar huis Ter Riviere aan den dam in de Schie (Schiedam) opkwam. Toen er ten slotte spanning ontstond tusschen Floris V en de beide Avesnes, heeft waarsch. de stad Dordrecht, die reeds kon weten, wat haar geld en crediet voor een vorst waard konden zijn, daarvan geprofiteerd om de eerste van die reeks privileges los te krijgen, welke beoogden den buitenlandschen handel kunstmatig naar haar markt te leiden (1276—'77). In '77 dreef Floris V eindelijk het indringerige paar uit zijn land. Maar pas eenige jaren daarna, toen hij door een verdrag over een huwelijk van zijn dochtertje met een zoon van Eduard I v. Engeland den Avesnes het uitzicht op de opvolging in Holland althans voorloopig benomen had, heeft zijn neef zich onderworpen. Een scheidsrechterlijke uitspraak liet dezen slechts voor den landsheer onschadelijke rechten en goederen. Maar men krijgt den indruk, dat zijn broer Jan van Avesnes nog na den dood van Floris V tegen zich gehad heeft den indruk, dien de voorbarige hebzucht zijner familie hier nagelaten had.

In het Nedersticht evenwel bleef het een strijd van krachten, waar de elect zich niet boven uit kon werken. De woelingen hadden hem arm gemaakt en afhankelijk van zijn tegenstanders. In 1278 had Gijsbrecht v. Amstel Vredeland, Herman v. Woerden Montfoort in pand; een derde van „des Gestichts sloten", Horst

(bij Renen), was verzet aan Jan v. Kuik, zwager van den elect. Bovendien hadden twee der geldschieters, Amstel en Kuik, een soort risicoverzekering gesloten bij Floris V, waaraan de elect ook moest deelnemen. Alle vier zouden samenwerken ten behoeve van graafschap en Sticht en de elect geen regeeringsdaden verrichten zonder goedkeuring der drie anderen; mocht de elect sterven of afstand doen van zijn waardigheid, dan zouden de beide edelen den graaf in alles helpen bij de keuze van een opvolger (Maart '78). Ook de stad Utrecht trad toe tot dit verdrag.

Maar de graaf speelde zijn eigen spel en daarbij paste niet, dat Gijsbrecht met het nog democratische Utrecht vereenigd bleef. Er bestond nu in het Sticht een machtsverbinding, die hij wel patroniseerde, maar hij wenschte een evenwicht van zwakken. Arglistig brak hij het te zijnen bate gesloten verbond. Hij konkelde stil met Amstel's adellijke tegenstanders, met leden van het Utrechtsche stadspatriciaat en, als reeds gemeld, weldra verscheen Nic. v. Cats met zijn gewapenden binnen Utrecht, waar hij schoon schip maakte voor een aristocratisch bestuur, dat de stad ter beschikking hield van den graaf (Sept. '78). Gijsbrecht begon de van hem vervreemde stad te plagen met tolheffing op de Vecht.

De elect moest kiezen tusschen Gijsbrecht en de stad; hij besloot met den eerste af te rekenen. Te kwader ure werd hij doortastend. Om Vredeland te kunnen lossen, nam hij te Utrecht bewaarde kruistochtgelden in beslag. Daarvoor deed de paus hem in den ban en Gijsbrecht, in zijn verzet gesterkt door een uitspraak van Holl. edelen, wien de kwestie der lossing voorgelegd was, weigerde het slot te ontruimen. Dan maar geweld. Maar Herm. v. Woerden kwam zijn medevazal te hulp en de elect werd geheel verslagen.

Thans was Jan v. Nassau hulpeloos en Floris behoefde niet meer den omslag van een dubbelzinnig verdrag, noch de medewerking van onzekere bondgenooten om hem te beheerschen. Steun tegen de opstandige heeren kreeg de elect tegen de belofte voortaan geheel naar 's graven wil te zullen regeeren, geld voor de restitutie der kruistochtgelden op een waar woekercontract. De graaf ontving in pand, al wat de elect nog aan vrije goederen in het Nedersticht had, alsook wat nog uit pandschap aan anderen vrij zou komen. Horst nam hij over van Jan v. Kuik; voor den overgang der beide andere sloten was geweld noodig. Vredeland

werd in '80 veroverd, Gijsbrecht bij een poging tot ontzet, zijn broeder Arend bij de overgave gevangen genomen. Montfoort bezweek pas na een lang beleg; Herman v. Woerden moest in ballingschap gaan. De hersteller van het gezag voegde de beide sterkten bij zijn pandbezit en diende een geweldige verschottenrekening in wegens geleverde krijgshulp. Geld om te betalen ontbrak, maar panden waren ook goed. Aangewezen werden daarvoor uit het Amstelsche leengoed Muiden, Weesp, Diemen en de Bijlmer, voorts nog Bodegraven, Woerden en Oudewater ('81). Vooraf reeds had Floris Naardingerland van de eigenares, de abdis van Elten — het was nog uit het goed van den stichter (vgl. bov. blz. XLVIII) — in erfpacht weten te krijgen. De rechten, die Gijsbr. daar nog had, waren waardeloos verklaard ('80).

Nog had Floris de buit niet binnen. Aartsbs. Siegfried v. Keulen, waarschijnlijk aangezet door Gijsbrecht's broer Willem, proost v. St. Jan, trachtte met kerkelijke dwangmiddelen te voorkomen, dat de graaf het Nedersticht in zijn macht kreeg ('81). Maar Floris zette den proost gevangen en bracht den aartsbs. tot zwijgen door een beroep op den paus ('83). Ook de elect deed een poging om zich door een verbond met Reinoud v. Gelre vrij te maken en bovendien hij begon af te betalen. Het was zaak om de zekere winst binnen te halen, welke in de situatie zat. Gijsbr. en Arend van Amstel, murw geworden door langdurige gevangenschap, verzoenden zich in '85 met den graaf en den elect. Gijsbrecht keurde goed, dat Naardingerland als erfpachtgoed, Muiden, Muiderberg en nog enkele bezittingen als Stichtsche leenen op Floris overgingen. Beiden stonden hem hun alodia af en ontvingen ze als leen terug. Van hun Stichtsch leengoed behielden zij een deel, zoo Gijsbrecht Amstelland, Arend IJselstein. Een kans, dat deze ook nog eens bij Holland gevoegd zouden worden, lag in de bepaling, dat hun leenen binnen het Sticht in geval van zoenbreuk aan den graaf zouden komen. Die mogelijkheid nu hebben zij verwezenlijkt door hun medeplichtigheid aan den moord op Floris. Op soortgelijke voorwaarden heeft een paar jaar later Herman v. Woerden zich onderworpen; zijn „heerscap van Worden" bleef verbonden voor zijn trouw aan de gesloten overeenkomst en ook hij heeft door deelneming aan den moord de grafelijke politiek tot haar doel gebracht. Door een overvloed van borgstellingen werd voorts de naleving dezer verdragen door de heeren verzekerd.

Zij waren hun bewegingsvrijheid kwijt. Hun goederen waren nog grootendeels Stichtsch, maar zij zelf waren tot Hollandsche edelen vervormd. Later werden zij blijkbaar als volmaakt getemd beschouwd; de graaf nam Gijsbrecht en Herman op in zijn raad. Bijna een hoonend bewijs van vertrouwen en het heeft de knauw, die 's graven gewetenlooze staatkunde hun toegebracht had, niet geheeld.

Floris bleef den elect als zwak nabuur waardeeren en toen in 1290 de paus aanstalten maakte om hem af te zetten, heeft hij redelijk zijn best gedaan om hem op zijn plaats te houden, maar erg miste hij hem niet, toen dit eenmaal mislukt was. De nieuwe bisschop Jan v. Sierck (1291—'96) hield een schuld bij hem, die hij binnen zekere grenzen houden, maar niet delgen kon; de sloten dienden ook nu, schoon minder geregeld, als pandobject; de stad Utrecht bleef den graaf trouw en Jan v. Sierck kon weinig anders doen dan conflicten vermijden. Buiten de Amstelsche en Woerdensche goederen zijn ten slotte ook nog Bodegraven en Oudewater voor goed bij Holland gekomen.

Inmiddels had het graafschap zich ook naar het N. belangrijk uitgebreid. In '82 had Floris weer, maar nu minder onbekookt, dan 10 jaar eer, een tocht tegen de W.Friezen ondernomen. Evenals waarsch. zijn vader in '54 trok hij over zee naar Drechterland. De breede waterbaan was veiliger dan de smalle polderdijken. Doch hij toonde ook te begrijpen, dat verslaan en plunderen maar een begin kon zijn. Nadat het lijk van zijn vader teruggevoerd en het eerbrengend krijgswerk verricht was, stelde hij zich in postuur om den neergeworpenen het opstaan te bemoeilijken. Niet gemakkelijk ging dit; uit het onderwerpingscontract van de Wieringers in '84 blijkt, dat deze nog door een oproerige streek van hun nieuwen heer gescheiden waren. In het O., eerst te Wijdenes daarna te Medemblik, werden sterkten gebouwd, eenige andere in het W. bij de Kennemergrens, en van een hevige overstrooming in den winter '87/'88, die de Friezen een tijd lang de mogelijkheid tot gezamenlijk verzet benam, maakte hij gebruik om hen nog meer te benauwen. Toen doofde de lust tot weerstand in een algemeene mismoedigheid. De verdragen, waarbij de W.Friesche gemeenten, ook Texel, Floris als heer aannamen, zijn alle van begin '89. Hiermee had hij, wat zijn vader begeerd had. Niet alleen het land; hem beloofden de W.Friezen ook de tienden,

die de paus hun indertijd ten voordeele van zijn bondgenoot in den grooten Europeeschen strijd opgelegd had en tevens de „huslotha", de overoude koningsbelasting, waarop Willem II uit hoofde van zijn koningschap aanspraak gemaakt had.

Een stadsrecht, dat Stavoren zich in '92 door Floris liet geven, bewijst, dat men over de Zuiderzee rekening begon te houden met verdere veroveringsplannen van den graaf. Daarvan is echter niet gekomen. Wat hij verworven had, was trouwens een door natuurlijke grenzen bepaalde aanvulling van zijn gebied. Met Waterland en den Zeevang, die hij reeds dadelijk in '82 van Jan Persijn gekocht had, bezat hij nu, wat Holland scheidde van de Zuiderzee.

Nog op een tegenwoordige kaart van Nederland ziet men de politiek van de Hollandsche graven tegenover het bisdom Utrecht verbeeld, zooals deze in die dagen haar voleindiging naderde. Twee vooruitstekende stukken, langs de Zuiderzee en de Lek, omklemmen het Nedersticht. En op een oudere kaart neemt men waar, hoe langs den Rijn en de IJsel en bij IJselstein landtongen zich begeerig in het bisdom uitstrekken. Overal aan den Hollandsche kant is het gewest wanstaltig en vol litteekens tengevolge van gedurige mishandeling. En Holland, zelf reeds het land der riviermonden, was nu in staat om de Vecht, den handelsuitgang van Utrecht naar de zee, bij Muiden dicht te knijpen.

Ineens was het een Zuiderzeeland geworden. Het had een plaats gekregen aan den kom, die de natuur voorbestemd had om het handelsverkeer van N. en O. Europa met het W. op te vangen: en, wat men nu niet nog kon weten, de beste plaats. Thans was het nog een doode kust langs Amstelland, Waterland en W.Friesland: Amsterdam kwam pas op, Medemblik was onbelangrijk en geen van beide beteekende iets naast Stavoren, Kampen of Harderwijk. Doch wind en getijstroom zouden het Westen begunstigen en bovendien hier eindigde voortaan een gewest, dat als één staatkundig geheel voortliep tot de overtochtsplaatsen naar Engeland en tot bij de markten van Vlaanderen.

Literatuur : Stoke, bk. IV; *Kronijk van den clerc uten laghen landen* (uitg. d. De Geer van Jutphaas, Werk. H. G., N. Reeks VI, 1867); Beka. Oorkonden bij V. d. Bergh II, De Fremery. Vgl. Brom's *Regesten II.*

S. Muller Fzn., *De elect. Jan v. Nassau* (in Schetsen uit de M. E. II, Amst. 1914, 66; ook in Je Maintiendrai, I, 1906, 31); Obreen, *Floris V, graaf van Holl. en Zeel., heer v. Friesl.* (Rec. de trav. publ. p. l. Faculté de phil. et lettres de Gand, fasc. XXIV, Gent 1907: met zeer volledige literatuuropg.); Oppermann, *Holland onder de regeering van graaf Floris* V (Gids, 1908 IV, 521; ook in Studium Lipsiense. Berl. 1909).

§ 3. De Limburgsche successieoorlog. Onrust in Zeeland (1283—'96).

De uitbreiding van Holland voltrekt zich bijna als een staatkundige voorbeschikking, de landhonger van zijn graven schijnt natuurlijk en nu hadden zij dien vrij wel gestild. Zoo was het niet met Gelre. Op een kaart ziet men het liggen als een hoeveelheid naast elkaar uitgeschudde stukken lands, en verscheiden deelen bestonden meer voor zichzelf dan dat zij een functie vervulden in een staatkundig organisme. Niet altijd zocht de expansie hier een bepaald doel, dikwijls ging ze in de richting, waar zich een toevallige kans op winst voordeed.

Otto II evenwel had zich voor staatkundige buitensporigheden in acht genomen. Zijn grooten slag had hij geslagen, toen hij Nijmegen en het Rijk van N. inpalmde (bov. blz. 83), maar wanneer men het oorkondenboek doorbladert, ziet men, hoe hij gedurig ook op kleinere aanwinsten de hand legde. Door koop of schikking verwierf hij Emmerik (1235 en '61), Groenloo ('33), Kriekenbeek (t. O. v. Venlo, '43), Breevoort ('46), Zevenaar ('55) en nog tal van minder belangrijke gebiedjes.

Met bs. Hendrik v. Vianden had hij wat geoorloogd, maar deze was ook lichter geraakt dan men van een Utrechtsch bisschop verwachtte. In '61 echter was de vrede gesloten. Met de voornamere heeren in zijn omgeving, den aartsbisschop v. Keulen en den hertog v. Brabant, had hij doorgaans in vrede geleefd. Eenig zelfbedwang was daarvoor wel noodig. De aartsbs., tevens aartskanselier en hertog van Westfalen, had in de Duitschen vorstenhiërarchie alleen den aartsbs. v. Mainz boven zich; aan de behandeling der rijkszaken met of tegenover den keizer had hij gewoonlijk een groot aandeel gehad en in zijn verhouding tot de Nederrijnsche vorsten was de vrees om onder hem te geraken steeds een factor. Koenraad v. Hochstaden († '61) vooral had weinig nagelaten om die vrees te verzwakken. Maar evenals bijna alle gewone bisschoppen had ook deze hooge prelaat moeite met de handhaving van het gezag in zijn eigen land. Zijn hoofdstad legde telkens het hoofd in den nek en bezwaarde zich over machtsmisbruik en over de aartsbissch. tollen. Daarbij had zij veelal de steden en een aantal vorsten uit den omtrek op haar hand. Otto II was zelfs eereburger van Keulen, en zoowel hij als zijn opvolgers genoten een jaarlijk-

sche pensie van de stad. In '67 had hij met haar en een paar andere graven, w. o. die van Gulik, tegen abs. Engelbert ('61—'74) gevochten — ook de keuze van Jan v. Nassau in Utrecht had destijds den abs. ontstemd. Maar zij waren gelukkig geweest: Engelbert was gevangen en $3\frac{1}{2}$ jaar hechtenis had hem toegefelijk gemaakt. De betrekkingen tusschen Gelre en Brabant leden er steeds onder, dat Tiel Brabantsch was. In '71 was het voorwerp van openlijken strijd geworden tusschen Otto en Jan I v. Brabant ('67—'94), doch het oorlogje had geen gevolgen.

Reinoud I (1271—1326) had, toen hij zijn vader opvolgde, aan weerszijden een familielid op den bisschopsstoel: in Utrecht Jan v. Nassau, in Luik Hendrik v. Montfort (bov. blz. XCI). Bijster geschikt waren ze geen van twee en beide zijn ze door den paus afgezet; Hendrik al in '74. Deze kreeg daardoor de vrijheid om te leven, zooals zijn natuur hem ingaf, en in zijn verder bestaan als ridderlijk bandiet had hij nog de voldoening zijn opvolger te kunnen vermoorden. De eenige dienst, dien hij Gelre bewees, was, dat hij Montfort (t. Z. v. Roermond) aan zijn neef Reinoud naliet. Voor dezen was het een soortgelijke aanwinst als het graafschap Kessel, dat hij tegen '79 van den berooiden bezitter heeft gekocht.

Van Jan v. Nassau had hij misschien meer kunnen profiteeren — korten tijd is hij nog diens bondgenoot geweest tegen Floris V (bov. blz. C), — maar hij had niet de rechte belangstelling voor Stichtsche zaken. Hij was n.l. getrouwd met Irmgarde, erfdochter van hertog Walram v. Limburg. Het huwelijk bleef onvruchtbaar. Na Walram's dood namen zij den titel van hertog en hertogin van Limburg aan, hij als man van de erfgename. Haar opvolgen kon hij niet, maar Juni '82 liet hij zich door koning Rudolf het vruchtgebruik van het hertogdom voor zijn leven toekennen, zoo zijn vrouw vóór hem mocht sterven. En haar dood (einde '82 of beg. '83) deed deze toezegging in werking treden tot groot misnoegen der erfgenamen, van wie echter geen zich sterk genoeg voelde om den vruchtgebruiker op zij te zetten.

Maar de naaste erfgenaam, Adolf v. Berg, verkocht zijn aanspraken aan Jan v. Brabant. Nu was het niet meer alleen de vraag van gebiedsvermeerdering voor den een of den ander, doch tevens die, of bij het Brabantsche stuk van den grooten verkeersweg Keulen—Gent (bov. blz. LXXVII) dat tusschen Maastricht en Aken gevoegd zou worden, dan wel of het deel, dat Limburg doorsneed,

iemand zou behooren aan wiens gewest die handelsstraat overigens op een afstand voorbijging. Het belang van Brabant en dat van den handel in het algemeen vielen hier samen. De hertog, eeren sportlievend — hij was een gevierd tournooi-held, — had een koel verstand en in zijn strijdlust mengde zich dikwijls politieke berekening: men gaat zeker te ver, wanneer men de burchten van eigenmachtige heeren, die hij slechtte, eenvoudig alle beschouwt als „roefhuse", lastig voor den handel. Maar hij was de man der steden, met de burgerijen van Aken en Luik onderhield hij als stadsvoogd officieele, met die van Keulen onderhandsche betrekkingen. Vereenigde hij nu nog onder zich Brabant en Limburg, de beide gewesten, waaraan de laatste twee Salische keizers achtereenvolgens den hertogstitel verbonden hadden, dan was hij op weg naar een hegemonie in het Nederrijnsche, die de abs. van Keulen, thans Siegfried v. Nederburg ('74—'97), als zijn natuurlijk recht beschouwde.

Siegfried sloot zich reeds dadelijk in '83 bij Reinoud v. Gelre aan. Voorts kon deze rekenen op de teleurgestelde erfgenamen w.o. de graaf v. Luxemburg en de heer v. Valkenburg, die voorzagen, dat, nu de hertog in hun rij getreden was, van hun vorderingen niets te recht zou komen. Ook andere tegenstellingen, die in N. Lotharingen bestonden, losten zich gedeeltelijk in de Limburgsche veete op. Floris V verbond zich met Jan v. Brabant tegen opheffing van de Brab. leenheerlijkheid, die nog op een deel van Z.-Holland rustte ('83; bov. blz. 70); Jan v. Nassau verstoutte zich tot een bondgenootschap met Reinoud. Behoedzaam kwam ook op de twist af Gui v. Dampierre (1280—1305). Jan I en Floris V waren beide schoonzoons van hem, maar zijn politieke vrienden waren het niet. Dat hij in '84 met Jan v. Avesnes samen als scheidsrechter aan Reinoud het vruchtgebruik v. Limburg toekende, mag misschien voortgekomen zijn uit een objectieve beschouwing van de wederzijdsche aanspraken, onwelgevallig was het hem stellig niet een bezitter van Gelre en Limburg vijandig achter Brabant te weten. En de familierelaties konden ook wat anders ingericht worden. In '85 stierf zijn dochter, de hertogin v. Brab., en een andere dochter Margareta, vrij gekomen door het overlijden van haar man, huwelijkte hij uit aan Reinoud v. Gelre. Een zoon van hem was bovendien bs. v. Luik en ofschoon deze noch strijdlustig, noch anti-Brabantsch was, misschien dat hij ook eens aan Geldersch-Vlaamsche zijde gebruikt kon worden. Daarentegen sloot de gr. v.

Gulik en ten slotte ook die van Kleef zich bij Jan I aan ('87).

Eenige jaren heeft de Limburgsche successiekrijg geduurd ('83—'88); een spectacle coupé als de meeste middeleeuwsche oorlogen. Kortademige krijgsondernemingen met veel bravoure begonnen, vooral gericht op overvallen en buit, die vastloopen in het redeloos verwoeste land; daartusschendoor geheime onderhandelingen of openlijke „parlementen", waar men veel beloften en eeden aflegt; een telkens wisselende partijgroepeering. Reinoud v. Gelre bracht het zoo ver, dat hij Tiel eens verbranden kon, al vermocht hij het niet te houden ('86); driemaal onderbrak een bestand den strijd tusschen Holland en Gelre. De koningen v. Engeland en Frankrijk — niet kg. Rudolf van Duitschland! — hebben bemiddeld, maar ten slotte bracht een slag een onvoorziene beslissing. Terwijl Jan I in het Keulsche het slot Woeringen belegerde, dat een gehaten Rijntol dekte, dachten zijn tegenstanders hem gezamenlijk te kunnen verslaan. Doch het viel anders uit. Abs. Siegfried en Reinoud I raakten gevangen, de gr. van Luxemburg en veel der adellijke medestrijders sneuvelden (5 Juni '88).

Reinoud had 12 dagen tevoren zijn Limburgsche aanspraken aan den gr. v. Luxemburg verkocht; nu verloor hij alle uitzicht op betaling der koopsom en toen hij in '89 ingevolge een scheidsrechterlijke uitspraak van Philips IV v. Frankrijk zijn vrijheid herkreeg, was hij overstelpt met schuld. Aan zijn schoonvader Gui, die zich als borg bij zijn oorlogsleeningen geinteresseerd had, moest hij Gelre en Zutfen voor 5 jaar in pand geven. Pas in 1309 had hij zijn rekening met hem vereffend.

De Maasvallei was voortaan voor hem en zijn opvolgers in het Z. gesloten. Een paar eeuwen lang was de macht der graven v. Gelre in het N. steeds toegenomen, het oude stamland bijna een exclave geworden van het graafschap. Doch omstr. 1250 wenden de graven hun aandacht naar de Z. zijde. Aanliggende heerlijkheden worden er bij getrokken; een broer van Otto II elect van Luik, een zoon getrouwd met de erfdochter van Limburg, een dochter met den heer van Valkenburg. Gelre zou een ander graafschap geworden zijn, indien deze politiek geslaagd ware. Politiek hasardspel? De catastrophe van Woeringen is geen bewijs, het was een oorlogsongeval. Maar de graven hebben haar gevolgen als onvermijdelijk aanvaard en de onthouding van verdere pogingen tot expansie naar het Z. bevat de erkentenis, dat daar niet zij, maar

de hertogen van Brabant de aangewezen meesters waren. Gelre moest zijn ontwikkelingsgang vervolgen in de richting, waardoor het eens zou worden de Noordnederlandsche provincie met haar tegenwoordige gedaante. Opper-Gelre bleef een los toevoegsel en tijdens den 80-jarigen oorlog is het afgevallen.

Men schrijve niet te veel hiervan toe aan de gevangenneming van den graaf. Dat de vorst eens een poos gevangen zat in het buitenland, schaadde middeleeuwschen staatjes niet bovenmatig. Laag bewerktuigde dieren zijn ook taai en verdragen verminkingen, welke voor hooger bewerktuigde wezens spoedig doodelijk blijken: de centrale regeering kon desnoods wel eenigen tijd ontbreken of verlamd zijn. De geschiedenis biedt trouwens een overeenkomstig geval ter vergelijking. Even later n.l. raakte ook Floris V in gevangenschap.

De Limburgsche successieoorlog had Floris bevrijd van de Brabantsche leenheerlijkheid in Z.-Holland en hem tevens geplaatst tegenover zijn schoonvader Gui. Weldra nam hij de vrijheid om zich ook de Vlaamsche suzereiniteit over Zeeland bew. Sch. van de hals te schuiven. In '87 lokte hij een vonnis uit van koning Rudolf's hofgerecht, dat de verdragen, door Floris den Voogd met Margareta gesloten, nietig verklaarde. Deze had immers zijn pupil benadeeld en rijksleenen tot rijks-achterleenen gemaakt. Gehoorzaam aan de begeerde uitspraak nam Floris den Duitschen koning als leenheer aan voor Zeeland bew. Sch. Een ontwijfelbare inbreuk op Gui's recht.

Een eenigszins bevreemdende verontwaardiging toonden de Zeeuwsche edelen over deze feodale ongerechtigheid. „Den heren van den lande doe dochte", zegt Stoke, „dat si te sere waren bedwonghen", en met deze woorden licht hij het voorwendsel af van hun grieven. De regeering van één graaf was hun kennelijk niet zoo goed bevallen als die van twee, welke elkaar tegenwerkten. Daarbij verlangden zij een beter erfrecht voor hun leenen, voornl. bestaande uit schoutambten, die thans alleen op de zoons en op deze gelijkelijk vererfden. Ze vielen daardoor óf telkens aan de grafelijkheid terug, óf versplinterden over de manlijke descendenten. Ernstige of algemeene klachten kwamen verder op hun poovere bezwarenlijst niet voor. De steden en de „gemeente" waren Hollandsch gezind, doch de voornamen als Wolfert v. Borselen met zijn maagschap, Jan v. Renesse, de Catsen— de ons bekende Niç.

v. Cats was gestorven —, de Kruiningens trokken alle één lijn met Gui.

Rekenende op hun hulp stak een Vlaamsch leger April 1290 naar Walcheren over en belegerde Middelburg. Doch Jan van Brabant trachtte Gui tot het aannemen van zijn bemiddeling over te halen en hij kreeg toezeggingen, waardoor hij Floris bewoog om van pogingen tot ontzet af te zien en met hem mee te reizen naar Biervliet, waar onderhandeld zou worden. De Vlamingen voor Middelburg braken het beleg op. In Biervliet evenwel begon Gui met zijn schoonzoon gevangen te zetten. Was hij alleen de bedrogene of Jan van Brabant ook? Deze beweerde het en het kan zijn, dat hij waarheid sprak. De besprekingen vlotten nu buitengewoon, want Floris was grif in het beloven. Gui eischte voor zich geen machtsuitbreiding, alleen een vernieuwd bewijs van leenhulde en een zware oorlogsvergoeding, daarbij een geweldige som voor het geval, dat Floris de gestelde voorwaarden niet vervulde. Voor alles bleef Jan v. Br. borg. De Zeeuwsche edelen kregen hun wenschen ingewilligd door een quasi-scheidsrechterlijke beslissing en wat later in een afgedwongen keur (Nov. '90), die Zeeland bijna tot een adelsrepubliek maakten.

Maar list kan de wezenlijke machtsverhoudingen niet omkeeren. Floris heeft er nauwelijks aan gedacht zijn toezeggingen uit te voeren. Geen bewijs van leenhulde, geen betaling; en de gewetenskwestie, hoe zich van zijn verplichtingen als borg te bevrijden, liet hij aan Jan v. Br. als loon daarvoor, dat hij hem naar Biervliet meegenomen had. Over de nieuwe keur leefde hij weldra heen en de Zeeuwsche edelen werden behandeld als lieden, die iets goed te maken hadden. In '92 zaten zij, die geen amende honorable gedaan of die opnieuw verzet geboden hadden, w. o. Wolfert v. Borselen, als behoeftige émigrés in Vlaanderen.

Of Gui sedert '90 voortdurend met Floris in erkenden staat van oorlog verkeerde, is niet geheel duidelijk. Hij raakte trouwens in deze jaren tusschen Philips IV van Frankr. en Eduard I v. Engeland in de knel. Maar in '95 werd het openlijke krijg. Hollandsche benden, waarbij nu ook W.-Friezen, brandden op de kust van Vlaanderen; toen daarop een Vlaamsch legertje naar den overkant kwam, werd het bij Baarland (Z.-Beveland, Oct. '95) geheel verslagen. In het voorjaar van '96 onderwierpen Wolf. v. Borselen en de nog overgeblevenen van de Zeeuwsche fronde zich. Een

Vlaamsche partij had in Zeeland geen toekomst; ondanks zijn eenzelvigen onafhankelijkheidszin was het gewest toch wèl gepaard met Holland.

Literatuur : Voor Holl. Zeeland Vlaand. alsb. § 1 en § 2. Voor Gelre, Limb. Brabant *Chronique de Jean van Heelu* (uitg. d. WILLEMS in Coll. de chron. belges inéd., Bruss. 1836); SLOET.

VAN SPAEN, *Oordeelkundige inleiding t. d. historie v. Gelderland* (4 dln., Utr. 1801—'05) II; DEZ., *Historie v. Gelderland*, I (Utr. 1814); WAUTERS, *Le duc Jean Ier et le Brabant sous le règne de ce prince* (Mém. cour. d. l'Ac. Roy., Coll. in 8° XIII, Bruss. 1862).

STAATS- EN RECHTSINSTELLINGEN DER TERRITORIEN OMSTREEKS 1300.

§ 1. De landsheerlijkheid.

Haastig en ongedurig vliet een stroom van gebeurtenissen over een ondergrond van schijnbaar onveranderlijke toestanden, en de staatkundige instellingen, die daarin wortelen, lijken stil en onbewogen. Maar de rust op den bodem der rivier is slechts langzame verplaatsing en wijziging; na vele jaren blijkt de bedding vervormd en hier en daar spoelt nu het water over planten van een nieuwe soort. Vraagt men echter, wanneer begon dit en wanneer eindigde het oude, dan is een precies antwoord gewoonlijk niet te geven. Zoo zal men in het volgende ook geen scherpe chronologie vinden.

De landsheerlijkheid was ongelijk van inhoud en omvang in de verschillende staatjes, maar de kern, waarin de onderscheidene overheidsrechten zich vastgehecht hadden, was overal dezelfde. Het waren de grafelijke rechten. Deze hadden den inhoud gevormd van een ambt, dat indertijd de Karolingische koningen vergeven hadden, al was het maar zelden naar eigen willekeur. Later was het ambt een leen geworden, een bezit dus, erfelijk tot zekeren graad, dat slechts tot den eigenaar terugkeerde, als de leenman dezen ontrouw werd of zijn leenplichten niet nakwam. Zoo was tenminste de regel van het leenrecht, maar de praktijk was anders geweest en de koningen hadden veel van hun kracht moeten verbruiken tegen onbetrouwbare en ongehoorzame vazallen. Thans kwam het eigendomsrecht der kroon op de grafelijkheid nog voornamelijk in vormelijkheden te voorschijn. Wat tastbaarder scheen het te worden, wanneer een gravengeslacht uitstierf, maar zooveel houvast, dat de koning vrijelijk over het teruggevallen leen beschikken kon, gaf het ook dan geenszins. Voorts waren nu tal van rechten en inkomsten, die oorspronkelijk volstrekt niet onder de grafelijkheid behoord hadden, met name van de regalien (bov. bl. XXX), daarbij getrokken.

Iets echter van het koningschap was onverdeelbaar gebleven:

[illegible] Übergitterme [illegible]
[illegible] 1921 [illegible]
[illegible]
No [illegible]

de landsheerlijkheid was wel een ontwijfelbaar legitieme heerschappij; de landsheer had een recht op gehoorzaamheid en eerbied, dat geen nuchtere redeneering in paragrafen zocht te brengen; „onse lieve here" heet hij ook in officieele stukken; maar naar de volksvoorstelling zat zijn waardigheid niet zoo gevoegd in de wereldorde en had zij niet een sacralen glans als het koningschap. Het sprookje erkent nog geen anderen heerscher dan den koning.

De groote territorien bestonden uit een aantal Karolingische graafschappen en brokstukken daarvan. Doch binnen die territoriën, en vooral in de wijde voegen daartusschen, lagen afgesplinterde fragmenten, welke ook tot een landsheerlijkheidje waren geworden, zooals Voorne, Putten, Strijen, Heusden, Altena, Buren, Lede (om Leerdam), Kuilenburg, Kuik, Baar, Berg, Wisch, het sticht Elten, Bronkhorst en Borculo. De geschiedenis van hun ontstaan is verschillend, van de meeste is ze duister. Enkele hadden een der grootere territoriale vorsten als leenheer, van andere was de leenheerlijkheid onzeker, een aantal (de laatste zeven) waren „rijksonmiddellijk"; alle hadden ze een onwis bestaan tusschen hun machtige buren.

Stevig georganiseerd waren de territorien nog niet: de zelfstandigheid der stukken, waaruit zij bestonden, was nog heel wat sterker dan hun ondergeschiktheid aan het centrale gezag van den landsheer. Staatsrechtelijk verbond deze weinig meer dan dat zij hun heer gemeen hadden. Langdurig samenzijn onder één vorst mocht bij een aantal zulker deelen den wensch hebben doen ontstaan om bijeen te blijven — een begeerte, zeer wel vereenigbaar met een zekere mate van stamverschil of onderlinge afgunst —, tot een gewestelijk nationaal gevoel waren deze verlangens nog niet samengevloeid.

In deze staatjes raakte dan ook bijna niets uit zijn verband, indien er een stuk werd aangezet of afgenomen. Ook die deelen, welke ons homogene districten lijken, waren nog zeer wel splitsbaar. Stukken hiervan werden wel afgescheiden als apanage voor jongere zoons, andere tot z.g. hooge heerlijkheden gemaakt, waardoor ze voor langen, soms voor onafzienbaren tijd de onmiddellijke aanraking met den vorst verloren, maar nergens blijkt nog iets van bitterheid bij inwoners, die zich afgesneden of prijsgegeven zouden kunnen voelen, en zelfs indien deelen van het landsheerlijk

gebied na koop of ruil geheel overgedragen werden, droegen de ingezetenen dit meestal gelijkmoedig.

Dit hangt samen met iets anders. De macht der landsheeren over de bevolking was nog gering. Zij bezaten een aantal overheidsrechten tegenover hun onderdanen, maar nog geen souvereiniteit. Zij hadden verder bepaalde inkomsten: de opbrengst van hun landerijen, hun tienden, hun visscherijen soms, van zeevond, van hun tollen en van hun rechtspraak (vooral boeten), hier en daar van vaste belastingen, kortom uit hun „domein". Hierover konden zij beschikken, zonder eenige verantwoording, evenals de particulier dat deed over zijn bedrijfsinkomsten of zijn vermogen. Doch het stond den vorst niet vrij, ook niet onder beroep op het algemeen belang, door invoering van nieuwe of verzwaring van bestaande belastingen de onderzaten te nopen iets van het hunne aan hem af te staan. Hij kon hun een bijdrage vragen, een „bede", maar dit was dan een gift aan hem. Niet aan den staat: de bevolking, die zich bereid toonde om hem uit zijn financieele moeilijkheden te helpen, dacht er nog niet aan hem te verplichten de toegestane gelden te besteden ten bate van het land. Dan konden de landsheeren zekere diensten, meer in het bijzonder krijgsdienst, vorderen van hun onderzaten. De maat dier diensten was ongelijk en soms onzeker; doch dat de landsheer ze zou kunnen uitbreiden ter wille van het algemeene welzijn, leek nog ongerijmd. Men leverde wapendienst voor *'s graven* heervaart, voor *'s bisschops* oorlogen, of hoe men zich ook mocht uitdrukken, ter vervulling van een door gewoonte gewettigde verplichting of een later gesloten overeenkomst aan den rechthebbende. Alleen als een vijandelijke inval tot gemeenschappelijke zelfverdediging noodzaakte, was de verschaffing van krijgshulp niet meer een leverantie aan den vorst. Overigens rustten de plichten om den landsheer oorlogsdiensten te bewijzen of bijv. om hem en zijn gevolg op bepaalde ambtsreizen te vervoeren en te verplegen als een soort heerendienst op de bevolking.

Een sterk dualisme dus: vorst en bevolking hadden elk hun eigen rechten en goederen en deze lagen nog afzonderlijk van elkaar. Zeker, men erkende wel een onbepaalde ethische plicht van beide om elkaar te helpen en voor te staan; genegenheid of afkeer konden de verhouding verschillend kleuren; maar dat beider belangen tot een hoogere eenheid moesten samensmelten, was

theorie, geen levend besef. Nog minder had reeds één van tweeën de pretensie zijn belang uit te geven voor het staatsbelang.

Tusschen vorst en onderdaan was nog een zekere ruimte. Veel in de wederzijdsche betrekkingen was onbepaald en waar veel speling is, bestaat ook veel gelegenheid tot willekeur. Stellig was het maar ten deele bescheidenheid en eerbied voor anderer rechten, waarom de regeeringen in zooveel de hand van hun onderdanen aflieten; meer was het zwakte. In den volgenden tijd zullen ze aansterken en telkens inbreuk maken op het bestaande; en de bevolking ondergaat dit dan, innerlijk flauw bewust, dat het voor een betere organisatie van de territoriale krachten noodig is. Maar niet zonder klacht. En tegenover deze langzame revolutie van boven af is zij de partij van het behoud.

Nu moest de landsheerlijkheid de samenleving grootendeels nog nemen, zooals zij was. Zij was een betrekkelijk jonge instelling. Overal stuitte ze op gevestigde rechten; de inwoners van het territorium leefden in kleine verbanden, die ten deele buiten eenige staatkundige overheid om ontstaan waren en waaruit zij landsheerlijke bemoeiingen zooveel mogelijk weerden, en zelfs tegenover de neiging van nieuwe gemeenschappen om zich naar buiten weer af te sluiten, stonden de heeren dikwijls nog machteloos.

Literatuur : BELOW, *Der deutsche Staat des Mittelalters*, I (Leipz. 1914) c. 5 (waar veel litt.); SCHRÖDER, *D. Rechtsgeschichte* (bov. blz. XXXIV) § 48; MÜLLER, *Die Entwicklung der Landeshoheit in Geldern b. z. Mitte d. 14. Jahrh.* (Marburg 1889).

§ 2. Standen en klassen.

Edelen, vrijen, liten, slaven; dit was het standenschema in de Karolingische volksrechten der Friezen en Saksen. Thans, omstr. 1300 is het sterk gewijzigd. Niet doordat de vrijen over het algemeen in een staat van onvrijheid verzonken zouden zijn, gelijk vroeger wel ondersteld werd. In heel Friesland — W.-Friesland inbegrepen — vindt men nog slechts vrijen; in Holland, waarbij ook Kennemerland, vormden zij de groote meerderheid. Nakomelingen der liten waren hier kennelijk de „dienstlieden". Hen onderscheidde nog van de vrijen een lager weergeld en de plicht tot het verrichten van (matigen) heerendienst. Een deel hunner was onderworpen aan de „keurmede" d. w. z. aan het recht van den heer om het beste stuk uit hun nalatenschap te nemen. Alles we-

ten wij over hen niet; genoeg echter om te zeggen, dat het geen geplaagde, ongelukkige menschen waren, en voor kleine bedragen hebben vele, waarsch. het meerendeel, zich in de 14e eeuw vrijgekocht. Als bezitters van dienstlieden kennen wij in Holland slechts den graaf en den abt v. Egmond. Omtrent edelen, die dienstlieden onder zich gehad zouden hebben, hebben wij daar geene, omtrent onvrijen van mogelijk andere categorieën slechts onzekere gegevens. Bronnenstudie ontneemt aan de meewarigheid met lijfeigenen, die schoolboeken gewekt hebben, haar object, want noch de naam, noch het begrip lijfeigene komt er voor in oorkonde of kroniek.

Tegenover den adel, de „welgeborenen" — hier misschien niet nazaten der edelen van het oude Friesche volksrecht —, vormden de op het land wonende vrijen en de dienstlieden samen één bevolkingsgroep, de z.g. „huislieden". Geheel vereenigd zelfs zijn ze in Zeeland. Men vindt daar onder den adel nog maar één stand, die der „onedelen". De litenstand schijnt hier de vrijen opgeslorpt te hebben, maar door opneming van dit nieuwe element tevens gerezen te zijn. Slechts sporen van vroegere onvrijheid zijn nog bij de „onedelen" waar te nemen.

Verder naar het O., althans op het diluvium van Gelre, Zutfen en Overijsel, waren de standsverhoudingen niet zoo vereenvoudigd. Het woord liten („laten") wordt daar nog gebruikt, óf ter aanduiding van allen, die niet volvrij waren, óf als benaming van een soort onvrijen met tamelijk gunstig recht. Maar het is niet wel mogelijk om deze laatsten nog als nazaten van de Karolingische liten uit de massa der onvrijen af te zonderen. In haar geheel vat men deze samen onder den naam „hoorigen". Ze begrijpt zoowel de „volschuldig eigenen", wier gansche nalatenschap aan den heer vervalt, als de keurmedigen; evenzeer die, welker dienstplicht onbepaald is, als hen, die — en dat is het gewone — een zeker aantal dagen heerendienst moeten verrichten. Een algemeen kenmerk is de verplichting tot jaarlijksche betaling van een hoofdgeld; eveneens het gemis van de vrijheid om te trouwen zonder toestemming van den heer. Bij volkomen huwelijksvrijheid zou de hoorige eigenmachtig zijn (haar) nakomelingschap bij voorbaat kunnen onttrekken aan de hoorigheid onder den heer, waartoe zij rechtens voorbestemd was. Een — onveranderlijken — grondcijns in natura of geld betaalden de hoorige hoevenaars, d. w. de

overgroote meerderheid der onvrijen, ook nog aan hun heer. Alle lasten en plichten, die in velerlei combinatie voor konden komen, waren erfelijk en de hoorige kon zich niet door opzegging van het verband met zijn heer bevrijden. Deze kon daardoor vrij gerust zijn, dat zijn landgoederen niet van hun menschelijken inventaris verstoken en improductief zouden worden; de hoorige zijnerzijds had zoo veelal het genot van een boerenplaats tegen onverhoogbare en gewoonlijk zeer matige lasten voor den duur van zijn leven en de practische zekerheid, dat zij in zijn familie blijven zou.

Dat hoorigheid hier nog zooveel voorkwam, terwijl ze in de kuststreken een gelijkmatig verbreide vrijheid nog maar nauwelijks troebelde, zal wel daarvan komen, dat de natuur hier goedwilliger was. De onvrije boeren, indertijd op de groote heerenhoven gevestigd, behoefden slechts de hun toevertrouwde hoeven te blijven bebouwen om hun gezin in stand te houden en den heeren naar de eenmaal vastgestelde maat te voldoen. Doch in het polderland moest steeds meer land gewonnen en herwonnen worden, en wat men had, eischte voortdurend krachtiger verdediging tegen het water. In dien strijd waren een zelfstandigheid en toch ook weer eén onderlinge samenwerking noodig, die den onvrijen landman tot den vrijen deden naderen.

Boven de vrijen stond, behalve in Friesland, overal nog een adel, Niet meer de oude volksadel, doch een leenadel. Lieden, bruikbaar voor wapendienst te paard en voor hoogere ambten, hadden ook de landsheeren noodig. Hun domeingronden hebben zij maar gedeeltelijk gebezigd om vazallen aan zich te verbinden en dan nog meest land, dat door verbeurdverklaring, verovering of indijking verkregen was. Veel echter hebben zij daarvoor een deel van de lagere, soms ook van de hoogere rechtsmacht afgestaan. Herhaaldelijk ontstond ook het leenverband, doordat een edele eigen goed aan den landsheer schonk en het weer in leen terug ontving. In de 13e eeuw komt dit nog herhaaldelijk voor; een bewijs, dat de feodaliseering van den adel nog niet afgeloopen was. Wel ten naastenbij: onbeleende welgeborenen, zooals hier en daar in Holland nog zitten, staan omstr. 1300 reeds feitelijk buiten den kring der edelen.

Een strenge landsheerlijke organisatie van den adel was dit niet. Tal van edelen waren leenman van eenige vorsten tegelijk. Volgzaam waren vazallen nu ook al evenmin als vroeger, maar

ontrouw kon een landsheer althans beter voorkomen en straffen dan indertijd de koning, die zijn ver verspreide leenmannen volstrekt niet in het oog had kunnen houden. Doch de behoefte aan gehoorzamer en goedkooper dienaren hadden ook de landsheeren gevoeld en het eerst wel de geestelijke vorsten. Zij waren begonnen deze te recruteeren uit hun onvrijen. Zouden deze echter hun plichten kunnen vervullen, dan moesten zij ook een leen hebben, dat hen van de noodzaak onthief om te werken voor hun dagelijksch brood. Zulke „ministerialen" of „dienstmannen", onvrije leenmannen dus, komen in de 12e eeuw in de omgeving van den bisschop steeds meer naar voren naast de edelvrije leenmannen. Grootendeels met hen, „de mannen van St. Maarten", voert hij zijn oorlogjes, zij vormen zijn militair huis, zij dienen hem als wereldlijke raden, als bijzitters in zijn hofgerecht. Nog bleef van de oude dienstverhouding soms lang iets aan hen kleven — in de 14e eeuw kreeg de bs. nog uit de erfenis van een Twentsch dienstman „syn beste peert" —, maar in rijkdom en aanzien kwamen ze in de 13e eeuw met de edelvrije vazallen op één lijn. Doch ook in weerbarstigheid: de Amstels waren een ministeriaal geslacht.

In de wereldlijke territoriën ging de standsverheffing der ministerialen misschien in wat langzamer tempo. Hollandsche oorkonden uit de 2e helft der 13e eeuw plaatsen nog wel eens „edele" of „beleende" dienstlieden naast de gewone, uit wier kring zij oudtijds opgestegen waren, maar tot den adel moeten zij dan, en velen van hen omstr. 1200 reeds, zonder voorbehoud gerekend worden. Vrij zeker is het grootste deel van den Hollandschen adel uit dergelijke onvrijen en niet uit vroegere welgeborenen gesproten.

De versmelting van edelen en onvrijen tot een aristocratie gaat samen met de vorming van een nieuwen beroepsstand, nl. dien der ridders. Personen, die den krijg als hun beroep beschouwden, dien voerden te paard en in een uitrusting. welke voor den gemeenen man onbetaalbaar was, had men reeds sedert onheugelijke tijden gehad en steeds hadden zij met een natuurlijke hoovaardij neergezien op degenen, wier leven met handenarbeid gevuld werd. Talrijker werden zij in de 11e en 12e eeuw. Groote corporaties daarvan, de geestelijke ridderorden der Tempeliers, Johannieters en der Duitsche ridders, hadden aan de krijgslust harer leden een zekere wijding gegeven. De geloften, waarmede zij zich de zelfbeperkingen van een monnik oplegden, verplichtten hen tevens tot den

strijd tegen de vijanden Gods. En onder hen hebben zich de begrippen van riddereer ontwikkeld, die ook ingang vonden bij de krijgsmansklasse, die in de wereld bleef. Naast die geestelijke orden vormde deze in de 13e eeuw iets als een groote wereldlijke orde met een steeds omslachtiger ritueel, een voortdurend uitvoeriger, maar ook meer op uiterlijkheden gerichten codex van eer en met een toenemend exclusivisme. De ridders zijn dan een beroepsstand, die tevens tot geboortestand wordt; men onderscheidt „ridderboortigen".

Leenadel en ridderschap vielen ongeveer samen. „Mannen, dienstmannen, ridderen ende cnapen", het is een veel voorkomende uitdrukking, die tweemaal eenzelfde categorie van personen noemt en ze groepeert naar verschillende kenmerken: de leenmannen naar hun edelvrije of hoorige afkomst, de ridderschap naar het al of niet ontvangen hebben van den ridderslag. Doch de geboorteverschillen verbleeken in dezen stand en omstr. 1275 eischt de beleefdheid, dat de ridders genoemd worden voor de „knapen", hoe voornaam van afstamming of rijk aan goed deze ook mochten zijn. Een uitzondering vormt Zeeland, waar de ongewoon talrijke adel wel grootendeels in een vazallenadel overging, maar de leenen over het geheel te klein waren om een levenswijze als ridder toe te laten. Ministerialen zijn hier niet toegevoegd en de edelen bleven in hoofdzaak, wat de oude volksadel geweest was: een stand van heereboeren.

Scheidde zich zoo in de maatschappij een stand van beroepskrijgslieden af, eveneens vormde zich daarin een klasse van personen, die van handel en handwerk hun bedrijf maakten. Handel, meer bepaald venthandel, gedreven door reizende kooplieden, had te allen tijde bestaan. Ook kan men teruggaande geen periode vinden, waarin alle handwerk slechts produceerde voor de behoeften van eigen gezin of bedrijfsgemeenschap en volstrekt niets opleverde voor den verkoop. De Noormannen hadden hier zelfs een vrij levendigen handel (Dorestad) en een tamelijk ontwikkelde nijverheid (Friesch laken) ontredderd. Kleine kolonies neringdoenden vindt men daarna nog slechts bijeen, waar aan den verkeersweg een of andere bevestiging — en dit konden ook versterkte kerkelijke gebouwen zijn — eenige beschutting bood (Utrecht, Tiel, Deventer). Maar in de 11e en de 12e eeuw teekent zich in geheel W. Europa, hier vroeger, daar later, scherper een arbeidsdee-

ling af tusschen de bevolking, die verspreid over het land het agrarische leven in de oude vormen voortzet, en groepen, welke op bepaalde punten dicht bijeen gevestigd hun hoofdbestaan vinden in handel en handwerk. Er ontstaan marktplaatsen, waar de landlieden uit den omtrek de producten van landbouw en veeteelt afzetten en koopen, wat de zich steeds meer specialiseerende handwerksnijverheid daar oplevert en de handel er van elders aanvoert.

Toen de veiligheid weer toenam, vond men de handelsvlekken niet meer alle angstig tegen een burcht aangedrukt. De plaatsen in Friesland, waar in de 11e eeuw een munthuis en dus ook een markt moet hebben bestaan, lagen zeker geheel onbeschermd. Doch grootere welstand wekte weer de behoefte aan bescherming. Onder bs. Hartbert wilden de Groningers hun plaats met een muur omringen — een plan, waarvan zij door 's bisschops tusschenkomst nog moesten afzien. Kort te voren was Utrecht met goedkeuring van kg. Hendrik V ommuurd. Men woonde hier voortaan niet meer bij, maar in een burcht („burger" = burchtbewoner). De muur, of althans de versterking, was hetgeen uiterlijk de stad van dorp of marktvlek onderscheidde [1]).

Van de jongere steden hebben vele het beginstadium, een voorbestaan als (open) markt, overgeslagen. Omgekeerd ook is het vooral sedert de 13e eeuw dikwijls voorgekomen, dat het recht eener stad geschonken werd aan een plaats, die onversterkt bleef, welke dus, in uiterlijken aanleg een marktvlek, in juridischen en oeconomischen zin een stad, als open stad moet worden aangeduid. Eveneens werd later soms stadsrecht verleend aan dorpen, waarin zich geen marktverkeer ontwikkelde; zoo ontstonden dan staatsrechtelijke wanschepsels, alleen bij een formeel juridische indeeling onder de steden te rangschikken.

De inwonerschap van een stad, uitbreiding van een oudere landgemeente of een nieuwe kolonie, die zich tot een gemeente aaneengesloten had [2]), kon zich niet naar willekeur inrichten. Haar leden toch zaten zelden op eigen, nooit op heerloozen grond. Maar zij moesten toch bijzondere instellingen hebben en een zeke-

[1]) Over markten en steden in het algemeen: Rietschel, Markt u. Stadt in ihrem rechtlichen Verhältnis (Leipz. 1897).

[2]) Theorie van Below. Een bespreking van stedentheorieën is hier niet op haar plaats, een weerlegging van het schoolboekenverzinsel, dat de opkomst der steden iets te maken zou hebben met een beweerde vrijwording van hoorigen door de kruistochten, overbodig.

re vrijheid van het landrecht, dat op hun behoeften niet berekend was. Niet steeds begrepen hun overheden dit en zoowel te Utrecht als in andere hoofdplaatsen van bisdommen hebben zij veel moeten afdwingen. In de omgeving van een reeds oude kerkelijke aristocratie, gewoon om met haar personeel uit een uitgestrekt landbezit te leven, was de bevolking van kooplieden en handwerkslui — veel immigranten, los, ontworteld volk — een revolutionnair element, dat vreemd en onsociaal aandeed. Overigens echter bleven ook weer de meeste landsheeren volstrekt niet blind voor de voordeelen, die nieuwe markten of steden hun konden opleveren. Men behoefde er maar weinig terrein voor beschikbaar te stellen: geen hoeven, doch slechts huiserven; daarvoor kreeg men markttollen, een vergroote opbrengst van de bestaande transitotollen, toeneming van het getal contribuabelen en als het een stad was, een vesting, door de inwoners gebouwd, onderhouden en verdedigd. Veel markten en steden zijn dan ook opzettelijk gesticht. Terwijl de oudste steden, als Utrecht, Tiel, Deventer en Stavoren, stuk voor stuk en dikwijls moeizaam de rechten hebben verworven, die zij voor haar ontwikkeling noodig hadden, kregen de jongere dikwijls bij den aanvang reeds een uitvoerig, liberaal charter, dat soms te beschouwen is als een prospectus voor verwachte immigranten.

Verschillende stadsrechtstypen ontstonden. Zutfen ontving in 1190 „die vrijheid, welke de vrijere soort steden aan deze zijde van de Alpen tot aan de zee genoot", vermeerderd met enkele bijzondere bepalingen. Otto II schonk dit ook aan Harderwijk en Roermond (1231), Arnhem, Emmerik en Lochem ('33), Doesburg ('37) en Wageningen ('63) en het Zutfensche „moederrecht", waarmee latere graven ook nog enkele andere plaatsen begiftigden, werd zoo „de vrijheid, die Geldersche burgers genoten". Nijmegen had in 1230 van den koning Akensch recht gekregen.

In Overijsel werkten de bisschoppen met het stadsrecht van Deventer. Het werd verleend aan Zwolle (1230), Rijsen ('42), Ommen ('48), Hasselt ('52), Genemuiden ('57) en Goor ('63). Een kunstmatige stedenteelt, die niet recht slaagde. In Zwolle en Kampen (stadsrechtsverleening onbekend) waren de oeconomische voorwaarden voor de ontwikkeling van een stad aanwezig; de andere plaatsjes — later kwamen er nog verscheidene van dezelfde soort bij — behielden ondanks hun staatsrechtelijke pro-

motie het karakter van een dorp. Nog ongunstiger waren de kansen voor de opkomst van nieuwe steden in het Nedersticht. Utrecht was daar reeds te zeer het marktcentrum. Slechts Amersfoort, in 1259 met het stadsrecht van Utrecht begiftigd, vond er ruimte voor een bescheiden ontplooiing. Een stadsprivilege als terzelfder tijd aan de buurt bij Vredeland, of die welke later aan het Gein, Baarn, Bunschoten, Eembrugge en Eemnes gegeven werden, sloegen niet aan. Renen werd ten slotte nog een miniatuurstadje; Wijk bij Duurstede en Montfoort door hunne heeren tot stad verheven, werden handelsmiddelpunt voor een kleinen omtrek, maar Utrecht bleef de stad.

Het Middelburgsche stadrecht van 1217 werd in 1248 ook aan Zierikzee geschonken. Doch de verleening van dit recht aan de dorpen Domburg en Westkapelle (1223) had iets geforceerds. Evenwel aan de buitenrand van Walcheren bleef nog gelegenheid voor de ontwikkeling van Vere en Vlissingen, op de andere eilanden voor Goes, Reimerswaal en Tolen. Maar hunne stadscharters, behalve waarsch. dat van Vere, dagteekenen uit de 14e eeuw.

Tot op Willem II waren in Holland Geertruidenberg (1213), Dordrecht ('20) en vermoedelijk Leiden de eenige steden in Holland. Voor Haarlem nam de graaf niet het stadsrecht van een dezer, maar dat van Leuven en Den Bosch als voorbeeld ('45); nog onder hem werden ook Delft ('46) 's-Gravenzande ('46) en Alkmaar ('54) Haarlemsch recht deelachtig. Toen was het echter voor geruimen tijd uit. Floris V, de poorterlievende vorst van onze populaire geschiedverhalen, heeft alleen nog Medemblik tot stad gemaakt ('89). Zelfs deze langzame voortgang liep misschien de oeconomische ontwikkeling nog wat vooruit: de jaartallen der stadsbrieven van Alkmaar en Medemblik doen denken, dat de graven daarmee in de eerste plaats beoogden beide plaatsjes tot militaire kolonien te doen aansterken. Bevreemding behoeft die achterlijkheid niet te wekken. De toenmalige steden waren nog in in hoofdzaak marktplaatsen voor den naasten omtrek en die konden in Holland noch talrijk, noch welgesteld worden, want het land — veel water, veel moeras — was dooreengenomen arm. Wat de Hollandsche steden welbevolkt en haar burgerijen rijk zou maken, was de handel op verren afstand, de koopvaardij, de vrachtvaart in het bijzonder; en deze was nog maar in haar eerste opkomst. Het groote ruilverkeer had wel reeds door het Z. van het

Litteral.: De Sociale Structuur der middeleeuwsche steden. [Zie Tydns. Genl. 42e jaarg. No 5]
Schieland in de M. E. [idem.]

graafschap den weg gevonden in oost-westelijke richting, maar een veel belangrijker stroom van handelswaren zou later van N. naar Z. en omgekeerd door het gewest gaan vloeien. Doch daarvoor was de doorgang omstr. 1300 nog maar pas geopend.

Een nieuwen stand in de maatschappij vormden de poorters niet, wel een nieuwe klasse. Burgerschap was voor elkeen verkrijgbaar. Beperkende bepalingen, die stadsheeren soms uitdachten om te voorkomen, dat de burgerij te veel van de bevolking om haar heen opzoog, werkten weinig uit. Voor haar bloei had een stad voortdurenden toevloed van buiten noodig. Of de stand der hoorigen dientengevolge sterk gedund is? Een antwoord is ouderen schrijvers dikwijls ingegeven door de gedachte, dat overal talrijke onvrijen smachtten naar bevrijding uit een ellendig slavenlot. Over het algemeen kwamen naar de steden vrijen en hoorigen, wien bij de toeneming der bevolking het platteland geen levensonderhoud meer bood. De meeste Hollandsche stadsrechten verklaren burgerschap en hoorigheid onvereenigbaar; in Gelre en Overijsel vindt men daarentegen keurmedeplichtigen binnen de steden wonen. Regel was echter ook daar, dat zij, die de burgergemeente eenmaal in haar midden genomen had, tot feitelijke vrijheid geraakten.

Literatuur : Bronnen zijn de verschillende geciteerde oorkondenboeken, een algemeene voorstelling geven de werken over rechtsgeschiedenis bov. blz. XXXVI aangehaald en FLACH, *Les origines de la vieille France* 4 dln. (Par. 1886—1917).

Standen: V. RIEMSDIJK, *Het zevendeel leggen na doodslag in Kennemerland* (Verh. Koninkl. Akad., Afd. Lett., IV[1]) 364 ; RENGERS HORA SICCAMA, *Over welgeborenschap en schotbaarheid* (Rechtshist. opst. aangeb. aan Fockema Andreae, Haarl. 1914, 376); GOSSES, *De rechterlijke organisatie van Zeeland i. d. M. E.* (Gron. 1917), 72; FOCKEMA ANDREAE, *Hoorigheid* (*Bijdragen t.d. Nederl. Rechtsg.* III, Haarl. 1892), *Opmerkingen over de Ministerialiteit in Ned.* (Bijdr. V, Haarl. 1914, p. 262); RACER, *Overijsselsche Gedenkstukken* IV (Kampen, 1785).

Steden: Stadsrechten, stadboeken enz. veel in de *Werken der Vereen. tot uitg. v. bronnen v. h. oudvaderlandsche recht* ('s-Grav. sedert 1880) en in *Overijsselsche stad-, dijk- en markeregten* (uitg. d. d. Vereeniging voor Overijss. Regt en Gesch., Zwolle sed. 1875). Vgl. verder KEUTGEN, *Urkunden zur städtischen Verfassungsgesch.* (Berl. 1899).

MAURER, *Geschichte der Städteverfassing in Deutschl.* 4 dln. (Erlangen 1869—71); BELOW, *Zur Entstehung der deutschen Stadtverfassung* (Hist. Zeitschr. LVIII, 193; LIX, 193), *Der Ursprung der deutschen Stadtverfassung* (Dusseld. 1892), *Stadtgemeinde, Landgemeinde u. Gilde* (Viertjschr. f. Soc. u. Wirtschgesch. VII 411); SOHM, *Die Entstehung des deutsche Städtewesens* (Leipz. 1890); PIRENNE, *L'origine des constitutions urbaines au M. A.* (Rev. Hist. LIII 52, LVII 57); KEUTGEN, *Ueber den Ursprung d. deutschen Stadtverf.* (Leipz. 1895); RIETSCHEL, *Markt u. Stadt in ihrem rechtlichen Verhältnis* (Leipz. 1897). Vgl. de overzichten v. UHLIRZ in Mitt. d. Inst. f. oesterr. Geschf., XV, XVI, XVII, XIX, XX, XXIV.

PIRENNE, *Les anciennes démocraties des Pays Bas* (Par. 1910); BRUGMANS, *Het staatk. en maatsch. leven der Nederl. steden* (dl. III van Peters-Brugmans, Oudned. steden in haar ontstaan, groei en ontw., Leid. 1911); FOCKEMA ANDREAE, *Het we-*

zen en de beteekenis der verleening van stadrechten in Ned. (Hand. en Med. Maatsch. d. Letterk. 1890/91, 21); Telting, *De verleening der stadrechten in Nederl. en hunne verbreiding* (Aantt. Prov. Utr. Gen. 1904, Sect. Lett. 4) en *Het oudfriesche stadrecht* ('s-Grav. 1882).

Blok, *Gesch. eener Holl. stad, I, Een Holl. stad in de M. E.* (2e dr. 's-Grav. 1910); S. Muller Fzn., *De middeleeuwsche rechtsbr. der st. Utrecht, Inl.* ('s-Grav. 1895); Huizinga, *De opkomst van Haarlem* (Bijdr. Vad. Gesch. IV[4] 412, IV[5] 16); Gratama, *Het ontstaan en de ontwikkel. v. h. eigenl. stadsbestuur te Groningen* (Bijdr. Vad. Gesch. III[8] 165. Vgl. evenw. Gosses, *De bissch. v. Utr., het Domkapittel en de Groninger prefect*, t. z. p. IV[7] 165).

§ 3. Rechten en rechtskringen.

Het recht berustte in dezen tijd over het geheel genomen nog op de „costume", op het „oude hercomen": het was gewoonterecht. Naar sommige algemeene trekken kan men daarin een Frankisch, een Friesch en een Saksisch landrecht onderscheiden, maar deze landrechten vertoonden weer schakeeringen, die van plaats tot plaats verschilden.

Met wat wij daarin als privaat recht zouden aanduiden, bemoeide zich de landsoverheid als zoodanig uiterst zelden. Zij gold niet als orgaan der bevolking, dat rechtsopvattingen van deze tot uitdrukking brengen en vaststellen kon; haar belang en haar rechten tegenover de onderdanen dreven haar niet om zich te mengen in hun onderlinge betrekkingen. En er om vragen deden deze allerminst. De behoefte aan rechtszekerheid openbaarde zich als den wensch om te blijven bij het „oude goede recht". Als men niet uit kon met de bestaande regels, omdat zij twijfel lieten of tot onredelijkheid voerden, ook dan zocht men een oplossing, die kon gelden als herstel van het blijkbaar verbasterde recht tot zijn vroegere zuiverheid. Grootendeels zorgden hiervoor de rechtbanken zelf. Zij wezen niet alleen, wat recht was in de afzonderlijke zaken, die bij hen aangebracht werden, maar stelden ook regels voor hun rechtspraak. Naar den schijn was dit een verklarende rechtswetgeving, inderdaad was het dikwijls een aanvullende en vaak was een bedoelde terugkeer tot het oude recht inderdaad een stap op den weg naar het nieuwe.

Vasthoudend toonde de bevolking zich ook ten aanzien van het publieke recht en moeilijk viel het den landsheer nog om zijn rechten ten opzichte van de hare te vergrooten. De gewone vorm van wetgeving voor bestaande organisaties was die door middel van „keuren". De afleiding verklaart den term. De onderzaten —

evenwel gewoonlijk niet alle, maar de voornaamsten — „kozen" zich een recht, dat zij wenschten en de heer beloofde, dat hij — en dus ook zijn ambtenaren — zich daaraan zouden houden. Natuurlijk beperkte de noodzaak om de sanctie van den heer te verwerven het initiatief van de opstellers eener keur soms in sterke mate en, ofschoon onderscheiden van de verordening, die strict genomen alleen de heerlijke ambtenaren bond, soms kreeg een keur daarmee sterke overeenkomst. Van 's heeren zijde was de bevestiging eener keur een concessie. Ze werd daardoor een privilege, even goed als bv. een tolbevrijding of een vergunning om land in te polderen. Bij de aanvaarding der regeering door een opvolger bleef ze slechts rechtskrachtig, evenals trouwens alle privileges, doordat hij ze bezwoer; wegens opstand, trouwbreuk dus van den kant der onderdanen, werden de keuren soms weer vernietigd. Het overige landrecht echter lag buiten het bereik van vorstelijke beschikkingen.

Landskeuren waren er omstr. 1300 nog maar weinige. Zeeland had er een ontvangen na de volkomen aansluiting bij Holland (bov. blz. XCV, vgl. blz. CVIII), Kennemerland na den opstand (bov. blz. XCVII), W.-Friesland in 1299 na een nieuwe onderwerping. Z.-Holland kreeg eene in 1303, waarsch. bij een reorganisatie. Maar verder was er noch in Holland, noch in het Sticht, Gelre of Zutfen voor een der groote onderdeelen reden geweest om bepaalde rechten, waaronder men begeerde te leven — nieuwe zoowel als oude, die men bedreigd achtte — in een keur vast te leggen.

Nieuwe verbanden, als de waterschappen, die in Holland in de 2e helft der 13e eeuw gevormd werden [1]), moesten om tot een publiekrechtelijk bestaan te kunnen komen, wel beginnen met den landsheer bevestiging van hun organisatie te vragen. Zij konden niet volstaan met vrijwillig aanvaarde regels voor inwendig beheer; er moesten voorschriften zijn, die ook onwillige ingelanden hadden op te volgen, een gerecht om ze te handhaven en om geschillen wettelijk te beslissen. Maar het waterschap onttrekt zich onmiddellijk weer gedeeltelijk aan de regelende bevoegdheid van den graaf. Niet alleen, dat de ambtenaar met rechtsmacht, onder

[1]) Rijnland eerst in 1255, maar na mislukking opnieuw in 1288 (Fruin, Verspr. Geschr. VI, 190; vgl. bov. LXXXVIII n.); Delfland en ook Schieland ongev. terzelfder tijd (S. Muller Hzn., Verh. Kon. Akad., Afd. Lett., N. R. XIV[3] 16,54; Beekman, Bijdr. Vad. Gesch. V[2] 188, Muller, t.z.p. 188); Groote Waard vóór 1275 (V. d. Bergh, Oorkbk. no. 300), missch. vóór 1273 (t. z. p. no. 248); Lopikerwaard wsch. 1287 (t. z. p. no. 628); Riederwaard wsch. 1288 (t. z. p. no. 630).

wien hij het stelt, de dijkgraaf, bij handhaving van de bestaande regels gebonden wordt aan het vonnis van heemraden, van de oordeelvinders in het waterschapsgerecht, die uit de ingelanden gekozen worden; nieuwe bepalingen worden door de heemraden „gekeurd", door den landsheer slechts bevestigd [1]). Dit is geen aanmatiging tegenover een graaf, die gewoonlijk aan de totstandkoming van waterschappen ijverig meewerkt; reeds dadelijk bij de oprichting van het waterschap Woerden (1322) belooft Willem III den heemraden bij voorbaat: „soo wat koeren dat sy legghen, soo wat vonnisse dat sy wysen, dat sullen wy vaste ende stade houden". Zoo ontspringt een nieuwe, autonome wetgeving in deze waterschappen, die zich uitbreidt, zoover zij ruimte vindt tusschen de bestaande machten. Alleen als ze hiermee in conflict zou komen, vraagt het waterschap den landsheer om een regeling, die in een handvest (privilege) neergelegd wordt.

Een „keurrecht", een bevoegdheid om zichzelf verordeningen te geven, hadden ook de steden reeds van den aanvang af. Een stadsrecht is nooit een volledige constitutie; het bevat slechts de afwijkingen van het gemeene landrecht, die voor de stad zullen gelden. Maar pas in den loop des tijds kon blijken, welke bepalingen verder noodig zouden zijn om daarbinnen orde en regelmaat in de samenleving te behouden. Vandaar de macht, in sommige stadsrechten den schepenen rondweg, in andere met zeker voorbehoud gegeven, elders hun stilzwijgend gelaten, om met den over hen geplaatsten landsheerlijken schout keuren te leggen voor het algemeene welzijn. Hierbij moesten zij echter natuurlijk afblijven van die zaken, waarover hun de rechtspraak onthouden was. Misten zij — en dit was aanvankelijk regel — de bevoegdheid om lijfstraffen op te leggen, dan konden zij slechts boetekeuren maken; mochten zij, en ook dit was in den beginne gewoon, slechts tot boeten beneden een bepaald bedrag veroordeelen, dan gaf dit ook de grens aan, waarbinnen zij bij het opstellen van strafbepalingen blijven moesten. Uitteraard toch konden zij anderen, in dit geval hoogeren gerechten, niet voorschrijven, waaraan deze zich bij hunne rechtspraak te houden hadden. Vergrooting van hun eigen rechterlijke competentie verruimde evenwel terstond hun wetgevende macht, en met de toenemende bevoegdheid van het stede-

---

[1]) Een merkwaardig voorbeeld bij Van den Bergh, Oorkb. II no. 814.

lijk gerecht — of der stedelijke gerechten [1]) — ging de wassende autonomie gelijk op. Elke stad van eenige beteekenis had in de volgende eeuwen een of meer keurboeken, waarin men de verwarrende hoeveelheid der uitgevaardigde keuren stelselmatig ordende en met elkaar vormen deze het grootste deel der nog bewaarde middeleeuwsche rechtsbronnen. Poover steekt hierbij af de landsheerlijke wetgeving en in vele opzichten hebben de staten zich later de steden als model moeten nemen.

Zoo jong de steden waren, zoo oud waren de marken (maalschappen, meenten). Haar oorsprong ligt ver voor die van de landsheerlijkheid en van het grafelijk ambt, alleen bij laat ontstane vestigingen als sommige steden zien wij soms haar begin. Overigens bemerken wij echter slechts van afscheiding van kleinere marken uit grootere en van gedeeltelijke of algeheele ontbinding der markegenootschappen. Of dit laatste algemeen plaats gehad heeft in het Friesche kustgebied, dan wel of daar nooit marken bestaan hebben, is nog een open vraag [2]). Over het geheel komen ze in den tijd, waaruit wij berichten hebben, voor op het diluvium, voornl. in het O. van ons land. In sommige groote, als de Gooische mark en de Sallandsche meente (het Mastebroek, verdeeld omstr. 1360) waren verscheidene dorpen en een enkele stad gerechtigd, meestal echter hadden steden, dorpen, buurschappen of deelen van buurschappen nu elk hun eigen marke.

Een marke was geen staatkundig distrikt, de markegenootschap als zoodanig had slechts oeconomische, geen politieke beteekenis en ook later kreeg ze die meestal niet. Wel konden de inwonerschap van een rechtsdistrict en het markegenootschap samenvallen. Zoo was het gewoonlijk in de steden; de stadsoverheid had dan tevens het beheer over de marke. Op het platteland omvatte een schoutambt meestal een aantal markegenootschappen, doch de landsheerlijke schout had daarin geen functie, behalve misschien in Drente. In dit landschap ontbraken afzonderlijke markegerechten; elders echter berechtten de markegenooten markeovertredingen en markegeschillen onder een door hen gekozen „markerichter" („holtrichter") op de „holtsprake" („holtding") en gaven zij zich daar de noodige regelen voor markebeheer en markegebruik.

---

[1]) Vgl. beneden blz. CXXXIX.

[2]) Vgl. echter Swart, Zur friesischen Agrargeschichte (Leipz. 1910), 145.

Wat er nog aan markerechten over is, is betrekkelijk jong, maar het behoort bij eeuwenlang onveranderd gebleven toestanden. De bepalingen op het hakken en sprokkelen van hout, het opdrijven van vee en het zetten van bijenkorven, het turf- en plaggensteken, ze toonen de gelijkmatige rust der gemeene bosschen, weiden en broeken, welke nog niet gedwongen werden meer te geven, dan ze zonder kunstmatigen prikkel konden geven.

Behalve de publieke bestonden er private rechtskringen. Zoo van leenmannen. De vazallen van één heer waren voor de zekerheid van hun leenbezit niet meer afhankelijk van diens redelijkheid en inzicht. Hunne belangen stonden onder de bescherming van een leenrecht. Elke leenheer van beteekenis, zoowel de bisschop van Utrecht als de proost van St. Jan, de graaf van Holland als de abt van Egmond, had zijn leenhof [1]), waar hunne mannen op klacht hetzij van den leenheer hetzij van leenmannen wegens overtredingen of geschillen in leenzaken vonnis wezen naar leenrecht en desgevraagd ook verklaarden, wat de leenregel was. Hetgeen vroeger persoonlijke overeenkomsten, stilzwijgende afspraken of ongewraakte usurpaties waren geweest, was nu een stel van rechten geworden.

Op gelijke wijze kwam ook grootere vastheid en gelijkmatigheid in de betrekkingen, die op de groote landgoederen in het O. des lands bestonden tusschen den heer en zijn hoorige onderzaten. Ze werden gefixeerd in z.g. hofrechten. Toegepast werden deze door de hofgerechten, die de heer of gewoonlijk zijn vertegenwoordiger („villicus", meier, veelal „schulte" = schout) hield met hofhoorigen als oordeelvinders.

Beide, leen- en hofrechten, hebben iets conservatiefs en in later tijd maken ze dikwijls den indruk van versteende codificaties, maar aanvankelijk hebben ze heilzaam gewerkt. Vooral de hofrechten, doordat ze groepen van oeconomisch zwakken beschutten tegen willekeur van den landheer. Ze brachten rust in het bestaan van die kleine lieden en verzekerden hun aanspraak om mee te leven van die uitgestrekte goederen, welke het stricte eigendomsrecht scheen te hebben voorbehouden aan enkele welgestelden. Tegen het gezamenlijk verlangen naar rechtsbescherming van zijn onvrijen was op den duur geen groot landeigenaar opgewassen.

[1]) Dat echter wel tevens voor andere rechterlijke diensten dan de rechtspraak in leenzaken kon dienen.

Binnen denzelfden rechtskring waren de rechten dikwijls weer ongelijk. Edelen, vrijen en hoorigen stonden in het landrecht niet op éene lijn; het markerecht onderscheidde den volgerechtigden hoevenaar van den keuterboer, het leenrecht de bezitters van onversterfelijke en van slechtere leenen, het hofrecht de hoorigen in hun veelvuldige schakeering. Eén stand bovendien trachtte zich geheel afzonderlijk te houden n.l. de geestelijkheid. Zij achtte zich geplaatst buiten het recht der leeken en erkende over zich slechts de rechtsmacht der kerkelijke overheden. Kerken, kloosters en kapittelhoven vormden in een stad juridische eilanden, waar het stadsrecht niet gold en het stadsgerecht geen gezag had. Kerkelijke rechtbanken hadden daarentegen wel macht over de leeken. Veel, dat strafbaar was naar het wereldlijke recht, was dat ook volgens het canonieke. En de geestelijke rechter beperkte zich lang niet steeds tot wat onder het tuchtigingsrecht van de kerk viel. Aldoor kostte het b.v. moeite om de berechting van schuldzaken uit de handen te houden der dekens en provisoren, die met een snelle en doeltreffende procedure en door hun beschikking over geduchte kerkelijke straffen den schuldenaar beter tot betaling konden nopen dan de landrechter.

Er is in dit alles veel natuurlijks. Het recht ontwikkelde zich in overeenstemming met behoeften en eigenaardigheden; van buiten af werd weinig recht opgedrongen, alleen het canonieke werd geïmporteerd. Overigens zocht men zelf den weg en de rechtsregel vormde zich, zooals het karrespoor zich langzaam aan uitdiept in het land. Vandaar een eindelooze afwisseling: bijna geen twee rechten van dezelfde soort waren eender. Schilderachtig is dat ontegenzeggelijk en op verborgen plekken in de oude rechtsbundels bloeien nog de kleurige uitdrukkingen, die ontsprongen uit volksverbeelding en volkshumor. Maar het was niet alleen de behoefte om zichzelf te zijn en niet een aesthetische afkeer van gelijkvormigheid, die alles zoo anders deed zijn dan tegenwoordig. De staatjes waren nog onvolkomen, hun deelen pasten niet in elkaar en zelfs daarbinnen was de organisatie nog in wording. Onzeker was dikwijls de subordinatie of de coördinatie tusschen de verschillende rechten en gerechten, competenties waren onnauwkeurig afgebakend, een maatstaf om de goede gewoonte te onderscheiden van het ingeworteld misbruik ontbrak veelal; naar alle kanten kwamen de gerechten spoedig in de grensgevallen, waar-

over ze met andere gerechten of met zichzelf in strijd konden geraken en steeds blijkt bij hen, hoe onmerkbaar de overgang is van zwakheid naar willekeur. Daardoor kreeg de landsheerlijkheid een taak; het was nog lang niet zoo ver, dat zij door groote hervormingen unificatie ten algemeenen nutte beproeven kon, maar reeds door gedurig te verhelpen, wat er haperde, kon zij nuttig werk doen in een maatschappij, waar de mensch niet leefde onder de hoede van *het* recht, doch van *zijn* recht.

Literatuur: KERN, *Die mittelalterliche Anschauung von Recht* (Hist. Zeitschr. CXV, 496); FOCKEMA ANDREAE, *Rechters en rechtsvorming* (alsbov. blz. VIII); VAN KUIK, *Bestuur en rechtswezen* (hfdst. III van Huiselijk en maatsch. leven, bov. blz. VIII).

Waterschappen: BEEKMAN, *Dijk- en waterschapsrecht in Nederland vóór 1795*, 2 dln. ('s-Grav. 1904—'07); FRUIN, *Over de opkomst v. h. hoogheemraadschap van Rijnland* (Verspr. Geschr. VI 176); MEYLINK, *Geschiedenis v. h. hoogheemraadschap in Delfland*, I (onvolt., 's-Grav. 1847—'50); S. MULLER HZN., *Over de oudste geschiedenis van Schieland* (Verh. Kon. Akad. Afd. Lett., N. R. XIV, no. 3. Vgl. Bijdr. Vad. Gesch. V² 93 en 173); DE VRIES, *Het dijks- en molenbestuur in Hollands' Noorderkwartier* (Verh. Kon. Ak. Afd. Lett. X, Amst. 1876); *Overijsselsche stad-, dijk- en markeregten*, II (Zwolle 1872—'88).

Steden: Zie bov. achter § 2.

Marken: J. J. S. SLOET, *Geldersche markerechten*, 2 dln. (Oude Vad. Rbr. II 12, 's-Grav. 1911—'13); *Overijsselsche, stad-, dijk- en markeregten III* (Zwolle 1873—'92); JOOSTING, *Willekeuren van Drentsche marken* (Versl. en med. v. d. Ver. v. O. Vad. Rbr. VI, 27). L. A. J. W. SLOET, *Van al's* 41 (Arnh. 1871).

Hofrecht: FOCKEMA ANDREAE, *Hoorigheid* (als bov. blz.; ald. blz. 36 een opsomming van hofrechten); SLOET, *De hof te Voorst* (in *Van al's*, 177).

Kerkelijke rechtspraak: S. MULLER HZN. en JOOSTING, *Bronnen v. d. gesch. v. d. kerkelijke rechtspraak i. h. bisdom Utrecht*, 5 dln. (Oude Vad. Rbr., II, 8, 11, 14, 15, 's-Grav. 1907—'14); JOOSTING, *De kerkelijke rechtspraak i. h. bisd. Utrecht* (Histor. Avonden II Gron, 1907, 115 en III, Gron. 1916, 44).

§ 4. Landsheer en bevolking[1]).

Een tegenwoordige regeering is er altijd bijna op uit om ongelijkmatigheden weg te nemen, althans om systeem te brengen in de binnenlandsche organisatie; een middeleeuwsche daarentegen neemt zelden besluiten voor algemeene strekking, steeds bijna beschikkingen voor enkele personen of kleine groepen. Betrekkelijk zeldzaam zijn ook de maatregelen met het oog op de toekomst, haast altijd is het een voorzien in al te hinderlijk geworden gebreken of een tegemoetkomen aan private wenschen; geen vooruitziend besturen, slechts een herhaald ingrijpen uit noodzaak. De opzichzelf staande besluiten schiepen telkens weer nieuwe uitzonderingen: met lappen en stoppen hield men kleeren van pas, waar-

---

[1]) Vgl. hierover ook § 1.

